

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

СИНИЦЯ Тереза Ігорівна

**Малюнок як засіб психологічної діагностики
дітей старшого дошкільного віку /
Drawing as a Tool of Psychological Assessment
in Senior Preschool Children**

спеціальність: 053 – Психологія
освітньо-професійна програма – Психологія
Кваліфікаційна робота

Виконала студентка
групи ПС-42
Т. І. Синиця

науковий керівник:
к. психол. н., доцент
Г. С. Гірняк

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«___» _____ 2026 р.

Завідувач кафедри
_____ **А. Н. Гірняк**
підпис

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ МАЛЮНКА ЯК ЗАСОБУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ ДИТИНИ.....	7
1.1. Наукові підходи до використання малюнка як засобу психологічної діагностики дитини в зарубіжній та українській психології	7
1.2. Особливості психологічної діагностики дітей старшого дошкільного віку засобами малюнка	17
Висновки до розділу	1
.....	24
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ МАЛЮНКА....	25
2.1. Діагностичний інструментарій для вивчення особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку засобами малюнка.....	25
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку засобами малюнка	29
2.3. Рекомендації практичним психологам щодо удосконалення діагностики дітей старшого дошкільного віку засобами малюнка	41
Висновки до розділу	2
.....	47
ВИСНОВКИ	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	51
ДОДАТКИ	55

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасне суспільство переживає період змін, що супроводжуються зростанням психоемоційного навантаження на дітей, трансформацією сімейних взаємин, та впливом кризових явищ. В таких умовах особливого значення набуває забезпечення психологічного благополуччя дітей дошкільного віку як важливої передумови їх гармонійного становлення та успішної соціалізації. До того ж дошкільний вік – сенситивний період розвитку особистості дитини, коли закладаються основи її самосвідомості, соціальної поведінки та здатності до взаємодії з оточенням. Саме в цей період формуються базові уявлення дитини про себе, інших людей та навколишній світ.

Зазначимо, що старший дошкільний вік характеризується інтенсивним розвитком пізнавальних процесів, емоційної регуляції та соціальних навичок, що визначає важливість своєчасного виявлення можливих труднощів особистісного розвитку. Однак діти цього віку ще не володіють достатнім рівнем вербальної рефлексії, щоб повною мірою описати власні переживання, страхи або внутрішні конфлікти. Вказане зумовлює необхідність використання таких діагностичних засобів, які відповідають віковим особливостям дитячої психіки та дають змогу дослідити внутрішній світ дитини непрямыми способами.

Одним із найбільш інформативних і природних способів самовираження дитини в ранньому та дошкільному віці є малюнок, який виступає

універсальною мовою символів і образів. Малювання є провідною діяльністю у дошкільному віці, через яку дитина передає власні емоції, уявлення, переживання та ставлення до навколишнього світу. У процесі створення малюнка дитина відображає не лише рівень свого когнітивного розвитку, але й особливості емоційного стану, міжособистісних взаємин та внутрішніх переживань. Саме тому аналіз дитячих малюнків розглядається у сучасній психології як важливий інструмент діагностики особистісного розвитку дитини-дошкільника.

Психологічна діагностика засобами малюнка широко застосовується у практиці дитячих психологів, педагогів та психотерапевтів, оскільки вона дає змогу отримати інформацію про емоційне благополуччя дитини, рівень її тривожності, особливості самооцінки, характер міжособистісних взаємин та переживання, які вона ще не здатна вербалізувати. Малюнкові методики є безпечними, ненав'язливими та природними для дітей, що забезпечує щирість їхніх проявів і підвищує достовірність отриманих даних. В умовах сучасних викликів своєчасна психологічна діагностика дітей дошкільного віку набуває особливої значущості, адже виявлення внутрішніх переживань, страхів або труднощів адаптації на ранніх етапах розвитку дає змогу запобігти формуванню у них стійких психологічних та соціальних проблем у майбутньому.

Попри значну кількість наукових досліджень (Р. Бернс, С. Болдирева, В. Вульф, П. Гоулд, Ф. Гудінаф, М. Дукаревич, С. Кауфман, Н. Корман, Х. Льюїнер, К. Маховер, Дж. Остер, Є. Романова, Ю. Савенко, Д. Харріс, Т. Хоментаскас, В. Хьюлс та ін.), проблема використання малюнка як засобу психологічної діагностики дітей старшого дошкільного віку, зокрема їх особистісного розвитку, потребує подальшого осмислення та емпіричного вивчення. Особливо важливим є уточнення діагностичних можливостей малюнка щодо виявлення особистісних особливостей дітей, їх емоційного стану та соціальної адаптації. Водночас актуальною є розробка програм гармонізації особистісного розвитку дітей засобами образотворчої діяльності.

Таким чином, актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю обґрунтування особливостей використання малюнка як ефективного засобу психологічної діагностики дітей старшого дошкільного віку, що дає змогу своєчасно виявляти особливості їх особистісного розвитку та створювати умови для психологічного благополуччя і гармонійного становлення особистості. Що вплинуло на вибір теми дослідження – **«Малюнок як засіб психологічної діагностики дітей старшого дошкільного віку»**.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні можливостей використання малюнка як засобу психологічної діагностики особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати наукові підходи до використання малюнка як засобу психологічної діагностики у зарубіжній та українській психології.
2. Охарактеризувати діагностичні можливості малюнка у вивченні емоційної та особистісної сфери дитини.
3. Провести емпіричне дослідження особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку, проаналізувати його результати.
4. Розробити рекомендації практичним психологам щодо удосконалення діагностики дітей старшого дошкільного віку засобами малюнка.

Об'єкт дослідження – дитячий малюнок як діагностичний інструмент фахівця-психолога.

Предмет дослідження – використання малюнка як засобу психологічної діагностики дитини.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, синтез, узагальнення, систематизація наукової літератури, порівняння та теоретичне моделювання, в результаті чого виявлено наукові підходи до використання малюнка як засобу психологічної діагностики дитини в зарубіжній та українській психології, визначено особливості психологічної діагностики дітей старшого дошкільного віку засобами малюнка; *емпіричні* – використання малюнкових методик для дослідження емоційного стану та особистісного розвитку (проективна методика

«Кінетичний малюнок сім'ї» у модифікації Р. Беляускайте, проєктивна методика «Неіснуюча тварина», методика вивчення самооцінки дитини «Який Я?»

Г. Осипової), що уможливило емпіричне пізнання особистісного розвитку дітей-дошкільників та аналіз його результатів; *методи обробки даних* – якісний та кількісний аналіз результатів, інтерпретація малюнкових показників.

База дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі закладу «Тернопільський навчально-виховний комплекс №35 Тернопільської міської ради Тернопільської області». В проведеному експериментальному дослідженні (констатувальний етап) брало участь 40 дітей старшого дошкільного віку.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні наукових уявлень про діагностичні можливості малюнка як проєктивного методу вивчення особистості дитини-дошкільника. Робота розширює розуміння образотворчої діяльності як засобу вираження емоційного стану, внутрішніх переживань і соціального досвіду дитини. Також уточнюється зв'язок між особливостями малюнка та рівнем емоційного благополуччя, самооцінки та міжособистісних взаємин дітей. Отримані результати доповнюють теоретичні положення дитячої психології, психології розвитку та психодіагностики, сприяючи формуванню цілісного підходу до розуміння внутрішнього світу дитини.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання малюнка як доступного та ефективного інструмента психологічної діагностики у роботі практичних психологів закладів дошкільної освіти. Результати дослідження можуть бути використані для раннього виявлення емоційних труднощів, тривожності, проблем адаптації та особливостей самооцінки дітей. Розроблена програма гармонізації особистісного розвитку дитини засобами образотворчої діяльності може бути впроваджена у практику роботи психологів і педагогів з метою підтримки емоційного благополуччя дошкільників. Матеріали проведеного дослідження можуть використовуватися у підготовці майбутніх психологів і педагогів, а також у консультативній роботі з батьками

щодо розуміння емоційних потреб дитини-дошкільника та створення сприятливого середовища для її гармонійного розвитку.

Структура і обсяг дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг тексту роботи – 57 сторінок, основного – 50 сторінок. Список використаних у роботі джерел налічує 43 найменування. Кількість додатків – 2.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ МАЛЮНКА ЯК ЗАСОБУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ ДИТИНИ

1.1. Наукові підходи до використання малюнка як засобу психологічної діагностики дитини в зарубіжній та українській психології

У сучасній психології значна увага приділяється пошуку ефективних інструментів дослідження внутрішнього світу дитини, її емоційних переживань, особливостей мислення та індивідуально-психологічних характеристик. Одним із напрямів стало звернення до графічної діяльності дітей, насамперед до дитячого малюнка, який розглядається як важливий засіб психодіагностики. У зв'язку з цим дослідники звернули увагу на графічні методи, які поєднують доступність для дітей, простоту застосування та високий інформаційний

потенціал. При цьому в зарубіжній та українській психології сформувалися різні наукові підходи до використання малюнкових методик, що пояснюється прагненням дослідників отримати більш об'єктивну інформацію про психічний розвиток дитини, її особистісні особливості та соціально-емоційний стан.

Зазначимо, що в літературі малюнок розглядається як специфічна форма візуального вираження внутрішнього досвіду людини. Так, Р. Павелків та О. Цигипало визначають малюнок як «зображення, що виконане від руки з допомогою графічних засобів (контурної лінії, штриха, плями чи їх різних поєднань), лежить в основі всіх видів зображення на площині (живопису, графіки, рельєфу) та існує в багатьох видах, що поділяються за методами малювання, темами, жанрами, призначенню, технікою зображення, характером виконання» [25, с. 51]. Дослідники підкреслюють, що графічне зображення може розглядатися як своєрідна форма комунікації між автором та іншими людьми. На їх думку, графічний продукт виступає «повідомленням для іншого, що несе у собі відбиток особи, її настрій, стан, почуття, уявлення, ставлення» [25, с. 52].

Наукове осмислення дитячого малюнка як інструменту психологічного дослідження розпочалося на початку ХХ століття. Перші експериментальні спроби використання малюнка в діагностичних цілях були пов'язані передусім з оцінюванням інтелектуального розвитку дітей. Одним із перших учених, які застосували графічні завдання у діагностичній практиці, був психоневролог Г. Россолімо, який у 1909 р. проводив дослідження, спрямовані на вивчення елементарних образотворчих здібностей дітей. Метою їх було виявлення індивідуальних відмінностей у розвитку дітей як у межах норми, так і в умовах патології. У подальшому інтерес до малюнка як до психодіагностичного матеріалу значно зріс, і дослідники почали використовувати його не лише для оцінки інтелекту, а й для аналізу особистісних характеристик. У США такі методи почали активно застосовуватися з 30-х років ХХ ст. [36].

Однією з найвідоміших ранніх графічних методик стала процедура «Намалювати людину», яку Ф. Гудінафф використала як спосіб оцінювання рівня інтелектуального розвитку дітей. Дитині пропонувалося намалювати

фігуру людини простим олівцем, після чого дослідник аналізував якість виконання малюнка, ступінь деталізації та інші особливості зображення. Саме ці показники розглядалися як індикатори рівня інтелектуального розвитку [2].

Подальші дослідження у цьому напрямі були пов'язані з прагненням створити стандартизовані способи оцінювання дитячих малюнків. Так, у 1913 р. Е. Торндайк здійснив спробу класифікації дитячих малюнків та запропонував критерії їх якісної оцінки. У 1921 р. К. Барт розробив кількісну шкалу для аналізу зображення чоловічої фігури, виконаного дітьми віком від 3 до 14 років. Надалі ідея використання малюнка людини для діагностики розвинена Д. Харрісом. У його варіанті тесту дитині пропонувалося виконати три зображення: чоловіка, жінки та власний автопортрет. Для інтерпретації результатів була створена спеціальна шкала, яка дозволяла оцінювати особливості зображення як чоловічої, так і жіночої фігури. Подальший розвиток ця методика отримала у роботах К. Махвер, яка пропонувала досліджуваному виконати два завдання: «намалювати людину» та «намалювати людину протилежної статі» [13].

Значний етап у розвитку графічних проєктивних методик пов'язаний із появою комплексних малюнкових тестів, що дозволяли аналізувати не лише інтелектуальні характеристики, а й особистісні особливості дитини. Одним із таких інструментів став тест «Дім – Дерево – Людина», опублікований у 1948 р. Махвером, Буком і Холліс. Методика передбачала виконання трьох послідовних процедур: створення чорно-білого малюнка олівцем, проведення спеціального опитування щодо змісту зображення та виконання кольорового малюнка восковими олівцями. Спочатку цей тест використовувався переважно у роботі з дітьми. Інтерпретація результатів враховувала не лише зміст зображених об'єктів, а й манеру виконання малюнка, пропорції зображених фігур, а також пояснення дитини щодо створеного зображення [9].

Подальший розвиток проєктивних малюнкових методик пов'язаний із появою тестів, спрямованих на аналіз сімейних взаємин та емоційних зв'язків дитини з близьким оточенням. У літературі описано тест Халса «Малюнок сім'ї», у межах якого психологи почали приділяти особливу увагу не лише

результату малювання, а й процесу виконання завдання. Аналіз включав спостереження за тим, як дитина створює зображення, кого саме вона включає до складу сім'ї, у якій послідовності зображує персонажів та які деталі підкреслює. У подальших дослідженнях Бернс і Кауфман запропонували варіант «Кінетичного малюнка сім'ї», де всі персонажі мають бути зображені у процесі певної діяльності. Інша модифікація методики передбачає зображення сім'ї такою, якою дитина її уявляє [3]. Пізніше почали використовувати й спонтанне малювання, інтерпретація якого часто здійснюється з позицій психоаналітичного підходу, коли значення окремих деталей зображення пояснюється через символічний зміст.

У сучасних дослідженнях значна увага приділяється аналізу зображення людської фігури як одного з ключових елементів графічної діагностики. Дослідники розглядають її як один із найбільш стійких архетипів, що відображає уявлення дитини про себе та інших людей. У цьому напрямі працювали вчені Р. Беляускайте, І. Йирасек, К. Маховер, Дж. Остер, П. Гоулд, Ч. Ширн, К. Расел, які у своїх роботах пропонують систему показників, за допомогою яких здійснюється аналіз малюнка людини. Такі показники мають як якісний, так і кількісний характер. Серед основних параметрів виділяють розмір зображеної фігури, її розташування на аркуші паперу, співвідношення з іншими об'єктами, послідовність промальовування частин тіла, перспективу зображення, лінії та контури, наявність або відсутність фону. Також важливе значення має зображення одягу, статевих ознак, основних частин тіла, характер руху фігури, пропорційність або диспропорційність окремих елементів композиції [16].

У психології підкреслюється, що для дитини малюнок виконує функцію особливої знакової системи, за допомогою якої вона передає власні уявлення про світ. На відміну від дорослих, для яких малювання часто є формою художньої діяльності, для дітей воно виступає насамперед способом комунікації. Через графічні образи дитина може відобразити події, ситуації або фантазійні сюжети, використовуючи символічні знаки. У період, коли мовлення ще недостатньо сформоване, саме малюнок дає змогу дитині створювати власну

систему передачі інформації. Психомалюнкові методики надають можливість дитині проєкувати власне сприйняття реальності та інтерпретувати її відповідно до свого досвіду. У зв'язку з цим результати таких методик відображають особистісні особливості автора: його емоційний стан, переживання, характер уявлень, ставлення до інших людей і навколишнього світу [24].

Ряд дослідників підкреслює значення дитячого малюнка як джерела інформації про психологічний розвиток дитини. Так, П. Валлон, А. Камбер та Д. Енгельгард розглядають дитячі малюнки як «репрезентацією розвитку дитини, її актуального емоційного стану, важливих потреб тощо. Ретельне спостереження дитячого твору мистецтва і творчого процесу дорослими може допомогти зрозуміти емоційний стан, рівень інтелектуального розвитку, соціального сприйняття дитини, її домінуючих бажань» [35, с. 165]. Саме тому графічні методики широко використовуються у психологічній практиці для оцінювання когнітивних і особистісних характеристик дітей, визначення рівня їх психічної зрілості та особливостей соціальної взаємодії.

У процесі малювання дитина отримує можливість виразити власні переживання, бажання та фантазії, відобразити власне ставлення до різних життєвих ситуацій. Через зображення вона може символічно відтворювати взаємини з іншими людьми, переживати складні або травмуючі події у безпечній формі та шукати способи їх психологічного опрацювання. У цьому контексті малювання розглядається як діяльність, що сприяє усвідомленню власних можливостей, формуванню уявлень про навколишній світ та моделюванню соціальних взаємин. Крім того, графічна діяльність може виконувати корекційну функцію, оскільки вона сприяє зниженню рівня агресивності, тривожності та гіперактивності, стимулює розвиток комунікативних навичок і вольових якостей, що позитивно впливає на процес соціальної адаптації дитини.

Особливу увагу у вивченні проєктивних механізмів дитячого малюнка приділяла К. Маховер. Дослідниця аналізувала відображення особистісного досвіду у зображенні людської фігури. На її думку, «концентровані

переживання при малюванні людської фігури свідчить про тісний зв'язок між намальованою фігурою та особистістю автора. А тому великого значення слід надавати аналізу фігури людини, її частини тіла» [39, с. 64]. Подібної позиції дотримувався і Дж. Дилео, який, спираючись на дослідження Х. Ріда, зазначав, що «малюнок – це швидше психічна реальність, ніж візуальні спостереження» [42, с. 78]. У його трактуванні графічне зображення є як результатом пізнавальної діяльності, так і відображенням емоційних переживань та внутрішнього світу дитини.

Український психолог Т. Яценко наголошує на високому діагностичному потенціалі графічних методик. На її думку, «малюнкові методики, як і інші проєктивні тести, інформативні, оскільки дають змогу виявляти психологічні особливості людини. Малюючи той чи інший об'єкт, людина мимоволі, а інколи й свідомо передає своє відношення до нього, малює те, що є найбільш важливим, значимим. Якщо якась тема особливо хвилює, то при її зображенні проявляться ознаки тривоги» [43, с. 25]. Дослідниця підкреслює, що «малюнок завжди є повідомленням, зашифрованим в образах. Завдання психолога у тому, щоб розшифрувати його, зрозуміти, що говорить йому досліджуваний» [43, с. 27].

Аналізуючи різні підходи до інтерпретації результатів малюнкових тестів, дослідники відзначають, що у психологічній практиці існує кілька стратегій їх аналізу. Найбільш поширеним є структурний або алгоритмічний підхід, у межах якого процес інтерпретації будується за певною системою критеріїв. Під час аналізу малюнка виділяються окремі параметри – тематика зображення, просторове розташування елементів, характер ліній, ступінь деталізації, послідовність виконання. Вказане передбачає систематизацію інформації та її подальше співвіднесення з певними психологічними показниками. Прикладами методик, що використовують подібний принцип інтерпретації, є «Дім – Дерево – Людина» (Д. Бук), «Неіснуюча тварина» (Є. Романова), «Дерево» (К. Кох) [1].

Другий напрям інтерпретації графічних методик у психодіагностиці пов'язаний із психодинамічним підходом. У його межах малюнок розглядається як специфічний засіб виявлення внутрішнього світу людини, що

ґрунтується на механізмах проєкції. Сутність цього підходу полягає у припущенні, що під час створення зображення людина мимоволі переносить у графічну форму власні переживання, уявлення, прагнення та внутрішні конфлікти. Тут малюнок виступає як символічна система, у якій зашифрована психологічна інформація про особистість автора. У зв'язку з цим відомо, що проєктивні малюнкові методики відображають не лише усвідомлені установки індивіда, але й такі психічні імпульси та переживання, які перебувають поза межами свідомого контролю. З цієї позиції малюнок інтерпретується як особливий різновид символічного повідомлення, що містить глибинні смисли: «малюнок завжди несе велике смислове навантаження, оскільки достатньо повно розкриває не тільки усвідомлюване, але і підсвідоме емоційне уявлення про себе та власну індивідуальність, самість. Як і мова снів, мова малюнків – це голос несвідомого, який звучить у ті моменти, коли свідомості не вистачає слів» [8, с. 41-42].

Поряд із психодинамічним і структурним підходами, у науковій літературі описується також проміжний варіант інтерпретації проєктивних графічних методик, який можна охарактеризувати як дослідницький. Представники цього напрямку поєднують окремі положення психодинамічної концепції з принципами структурованого аналізу. Вони визнають існування специфічної невербальної мови символів, яка проявляється у графічній продукції людини і може бути предметом наукового аналізу. Водночас дослідники прагнуть систематизувати ознаки малюнка, розділяючи їх на необхідні та достатні показники, що дають змогу робити більш обґрунтовані психологічні висновки. У межах цього підходу здійснюються спроби встановлення зв'язків між характеристиками малюнка та результатами інших експериментальних методик. Наприклад, Л. Шумакова вивчала кореляційні зв'язки між показниками методики «Малюнок неіснуючої тварини», результатами особистісного семантичного диференціалу та тестом фрустрації Розенцвейга. Іншим прикладом є дослідження Ф. Гудінаффа, яка на основі аналізу значної кількості дитячих малюнків створила спеціальну шкалу

оцінювання, що дає змогу визначати рівень інтелектуального розвитку дітей. Далі така система оцінювання була переглянута й уточнена Д. Харрісом [41].

У сучасній психології інтерпретація малюнкових тестів значною мірою спирається на положення психодинамічної теорії. Витоки такого підходу пов'язують із психоаналітичною концепцією З. Фрейда, який висунув ідею про символічні форми прояву несвідомого у культурі та мистецтві. На думку дослідника, «несвідоме символічно проявляється в культурі та мистецтві, зокрема, в продуктах образотворчого мистецтва» [37, с. 15]. Саме тому він звертався до аналізу творів видатних митців, таких як Леонардо да Вінчі та Мікеланджело, намагаючись через їх художню творчість зрозуміти особливості психічного життя авторів. Дослідження художніх образів і психології їх творців стали важливою передумовою для формування уявлення про графічну продукцію як джерело інформації про внутрішній світ людини.

Подальший розвиток цих ідей пов'язаний із роботами К.Г. Юнга, який також використовував малюнок у власній психологічній практиці. Продовжуючи ідеї З. Фрейда, він розглядав образотворчу діяльність як одну з форм прояву несвідомого. У концепції К.Г. Юнга особлива увага приділяється дослідженню глибинних шарів психіки, зокрема несвідомого. Дослідник виділяв у структурі психіки декілька взаємопов'язаних рівнів. Згідно з його уявленнями, «душа складається з трьох взаємодіючих структур: его, особистого несвідомого і колективного несвідомого. Его є центром сфери свідомості і включає в себе всі думки, почуття, спогади і відчуття, завдяки яким ми відчуваємо свою цілісність. Особисте несвідоме вміщує конфлікти і спогади, які колись усвідомлювались, але з часом були забуті» [33, с. 201]. Найглибшим рівнем психічної організації, за К.Г. Юнгом, виступає «колективне несвідоме, яке є сховищем латентних слідів пам'яті і попереднього досвіду людства у вигляді архетипів. В архетипах відбиваються почуття і думки, загальні для всіх людських істот. Архетипи – певні утворення, які містять міфологічні мотиви, – це образи, які породжуються колективним несвідомим» [33, с. 200].

К.Г. Юнг підкреслював, що творчість людини, зокрема графічна, є одним із каналів прояву несвідомого. На його думку, «несвідома сфера психічного, як

особистого, так і колективного несвідомого, що не підлягає прямому спостереженню, і є джерелом творчості людини, проявляється у власних продуктах, в тому числі в проєктивних малюнках» [33, с. 201]. Досліджуючи символічні образи, що виникають у сновидіннях, фантазіях і малюнках, учений дійшов висновку, що зміст таких образів пов'язаний із наявністю психологічних комплексів – поєднання емоційно насичених думок, переживань і почуттів. Ці комплекси можуть формуватися на основі як індивідуального, так і колективного досвіду людини і проявлятися у символічних образах, які виникають у графічній продукції. Саме тому, аналізуючи малюнок, дослідник повинен звертати увагу не лише на його зовнішній зміст, але й на символічні значення, що відображають глибинні процеси психіки як автора малюнка, так і інтерпретатора.

Водночас К.Г. Юнг не розробив конкретної системи методів для інтерпретації символічного змісту малюнків. Подальші спроби створення таких підходів здійснили Й. Якобі та С. Бах, які прагнули навчити фахівців практичним способам аналізу графічних зображень, підкреслюючи, що «несвідоме може проєктувати назвні соматичні процеси, і бути розшифрованим в малюнках» [33, с. 201]. Дослідники розглядали малюнок як важливий засіб комунікації, зокрема у роботі з людьми, які мають тяжкі захворювання. У психоаналізі малювання використовувала також А. Фройд, яка застосовувала «малювання як допоміжний технічний засіб поряд зі сновидіннями та снами наяву при проведенні дитячого психоаналізу. Розуміння символу як засобу об'єктивації несвідомого привело до розширення можливостей інтерпретації малюнків» [33, с. 202].

Подальший розвиток психодинамічного підходу до аналізу графічної продукції пов'язаний із дослідженнями Г. Ферса, який використовував концепцію К.Г. Юнга як методологічну основу. Він розглядав малюнок як один із способів прояву несвідомих процесів психіки. Учений зазначав, що «розуміння та усвідомлення того, що символи в малюнках мають джерелом несвідоме на колективному рівні, допомагає нам в пошуках відповідей на специфічні питання, що відносяться до малюнків та їх інтерпретації» [43, с. 25].

Водночас дослідник наголошував на тому, що значення символів у малюнках не є універсальним і може змінюватися залежно від індивідуального досвіду людини. Саме тому важливим елементом інтерпретації є пояснення автора щодо змісту створеного зображення. Якщо досліджуваний не має можливості прокоментувати власний малюнок, значна частина символічного змісту може бути втрачена.

При аналізі графічної продукції Г. Ферс рекомендував звертати увагу на низку діагностичних показників: емоційний настрій, який передає автор малюнка; наявність незвичних елементів; символічні бар'єри або перешкоди, зображені у композиції; відсутність певних деталей; розташування основних об'єктів у центрі зображення; розміри і пропорції фігур; деформацію форм; повторення певних елементів; особливості перспективи та співвіднесення зображеного з реальним світом. При цьому окремі елементи малюнка можуть бути адекватно інтерпретовані лише у взаємозв'язку із загальною композицією зображення. Учений наголошував на індивідуальності символічних значень і важливості їх аналізу у контексті особистісного досвіду автора.

У клінічній психології значний внесок у використання малюнка як діагностичного засобу зробив А. Менегетті, який розглядав спонтанне малювання як один із способів прояву несвідомих психічних процесів. На думку дослідника, «спонтанний малюнок – ще один спосіб несвідомого, за допомогою якого воно себе проявляє. Онтопсихологія не схильна довіряти тестам, оскільки оцінка тесту замість спонтанного розкриття ситуації відбувається через фільтр монітору відхилень, стає легкою здобиччю для маніпуляцій викривленою, а внаслідок, позбавленої точності раціональності» [28, с. 101]. З метою вивчення особистості вчений пропонував застосовувати тест шести малюнків, або психо-семантичних малюнків, які дають змогу відобразити життєву ситуацію суб'єкта. А. Менегетті виступав критиком використання тесту Роршарха, оскільки, на його думку, він формує механістичну установку, що обмежує вільне проявлення психічної активності людини. Учений підкреслював, що найбільш достовірними є ті діагностичні матеріали, які створює сам досліджуваний. З цього приводу він зазначав:

«Суб'єкт сам вибирає простір, колір, техніку виконання, придумує сюжет. Все повинно іти від суб'єкта: тільки в цьому випадку можливо провести аналіз і зробити висновок. Нав'язуючи пацієнту таблиці, спогади, малюнки, штучні плями, ми самі створюємо штучні передумови. Єдиним тестом, що дійсно може відобразити реальність суб'єкта, є спонтанні малюнки, картини, а також скульптурні зображення, сновидіння являють собою спонтанний малюнок» [28, с. 102]. Створення ним спеціального словника для тлумачення символіки сновидінь стало кроком до більш системного аналізу символічних образів.

В українській психології важливим напрямом використання малюнка як діагностичного інструмента стала методика аналізу комплексу тематичних психомалюнків, розроблена Т. Яценко [43]. Її концепція ґрунтується на поєднанні психоаналітичного та феноменологічного підходів, що передбачає врахування індивідуального розуміння малюнка самим автором. Інтерпретація здійснюється психологом на основі знань про архетипи, функціонування несвідомих процесів і в процесі діалогу з автором малюнків. Такий аналіз спрямований на вивчення цілісності психіки людини у взаємодії свідомих і несвідомих проявів. Комплекс тематичних психомалюнків дає змогу виявити ставлення людини до певної теми, значущість пережитих подій, які структурують її психічний досвід, індивідуальні особливості логіки несвідомих процесів, способи сприйняття та інтерпретації реальності, а також внутрішню організацію психіки. Крім того, за допомогою аналізу малюнків можна визначити психологічні зони ризику у житті людини.

Отже, за короткий період розвитку проєктивних методів психологічної діагностики було сформовано значну кількість спеціальних підходів і процедур, спрямованих на вивчення індивідуально-психологічних особливостей людини. Серед різноманітних проєктивних методик особливе місце посідають малюнкові тести, які отримали широке застосування у професійній діяльності психологів. Їх використання уклінічній та психодіагностичній практиці підтвердило високу інформативність і практичну цінність графічних методів у дослідженні психічного розвитку та особистісних характеристик дитини.

1.2. Особливості психологічної діагностики дітей старшого дошкільного віку засобами малюнка

Дошкільний період характеризується інтенсивним формуванням емоційної сфери, самосвідомості та соціальної поведінки, водночас діти ще не володіють достатніми вербальними засобами для повноцінного вираження власних переживань і внутрішніх станів. У зв'язку з цим виникає потреба використання діагностичних методів, які відповідають віковим можливостям дитини та дають змогу вивчати її внутрішній світ непрямими способами. Малюнок як природна форма самовираження дитини-дошкільника відображає особливості емоційного стану, міжособистісних взаємин, рівень тривожності та самооцінки, що робить його інструментом психологічної діагностики. Водночас інтерпретація дитячих малюнків потребує врахування вікових, індивідуальних особливостей розвитку, що зумовлює необхідність уточнення діагностичних можливостей цього методу.

Застосування проєктивних графічних методик у психологічній діагностиці дітей старшого дошкільного віку зумовлене насамперед специфікою їхнього психічного розвитку та обмеженими можливостями використання вербальних дослідницьких процедур. Діти цього віку ще недостатньо здатні до рефлексії та самоаналізу, тому їм складно усвідомлювати й словесно описувати власні емоції, переживання та внутрішні стани. Крім того, формалізовані або неприродні для дитини процедури обстеження можуть негативно впливати на достовірність результатів дослідження та порушувати емоційний контакт між психологом і дитиною, що є важливою умовою подальшої корекційної роботи. У зв'язку з цим діяльнісні форми самовираження, зокрема малювання, виступають природним засобом прояву внутрішнього світу дитини. Саме через діяльність, а не через мовлення, діти здатні безпосередньо передавати власні переживання, ставлення до довкілля та до себе. Дитячі малюнки характеризуються відносною стійкістю та, за словами К. Махвер, «є такими ж незмінними, як і почерк» [38, с. 174].

У системі сучасних психодіагностичних засобів проєктивні малюнкові методики посідають особливе місце, оскільки дають змогу отримати цілісне

уявлення про психологічний стан дитини. Дослідники підкреслюють, що «саме вони красномовно говорять про проблеми дитини, свідчать про те, як вона сприймає себе, своє оточення і навіть про те, що вона не може передати словами. Ця група діагностичних методів допомагає встановити альянс із людиною, коли виникають проблеми з вербальним контактом, вербалізацією нею своїх переживань, наявного стану» [1, с. 19]. На відміну від багатьох відомих стандартизованих тестів, які передбачають точне кількісне оцінювання окремих психологічних характеристик (наприклад, рівня емпатії, агресивності чи локусу контролю), малюнкові методики спрямовані на виявлення індивідуально-психологічних особливостей дитини в їхній цілісності.

Широке використання проєктивних малюнкових методик у роботі з дітьми старшого дошкільного віку пояснюється низкою важливих причин. По-перше, сам процес малювання має виражений психоемоційний розвантажувальний ефект. У ході виконання творчого завдання знижується рівень напруження, яке може виникати під час психологічного обстеження, а також формується довірливий контакт між дитиною та психологом. Важливою перевагою таких методик є їх природність і відповідність звичним для дитини видам діяльності. Малювання сприймається не як тестова процедура, а як цікава ігрова діяльність, тому зазвичай не викликає у дітей опору або тривоги [8].

По-друге, графічні методики відзначаються простотою та доступністю використання. Для їх проведення необхідні лише аркуш паперу та олівець або інші засоби малювання. У процесі створення зображення дитина фіксує власні думки, емоції, уявлення у графічній формі. Це дає змогу психологу зосередитися не лише на кінцевому результаті, але й на процесі малювання, спостерігаючи за поведінкою дитини, її емоційними реакціями та змінами настрою. До того ж проведення таких методик не потребує значних часових витрат [13].

По-третє, малюнок є інформативним засобом пізнання особистості дитини, оскільки відображає її суб'єктивне бачення себе та світу. У графічному образі поєднуються уявлення дитини про дійсність, її емоційні переживання та

індивідуальний життєвий досвід [15]. Завдяки цьому малюнок дає змогу отримати інформацію про ставлення дитини до значущих людей, ситуацій.

По-четверте, зображення значущих для дитини подій або переживань у процесі малювання може виконувати певну психотерапевтичну функцію. Через художню діяльність дитина має можливість символічно відтворити складні або напружені життєві ситуації, зменшити внутрішнє напруження та знайти прийнятні способи їх подолання. У цьому сенсі малюнок виступає не лише діагностичним інструментом, але й засобом емоційного самовираження [28].

Разом з тим інтерпретація результатів проєктивних методик не може обмежуватися спрощеним тлумаченням окремих елементів зображення за заздалегідь визначеною схемою (наприклад, трактування гострих кутів як прояву агресії, зображення язика як показника вербальної активності або розміщення малюнка у верхній частині аркуша як ознаки високої самооцінки). У процесі аналізу психолог має враховувати індивідуальні риси кожної дитини, її життєвий досвід, емоційний стан та контекст створення малюнка. Ґрунтовний аналіз передбачає дослідження як самого зображення, так і вербальних коментарів, які дитина може давати під час або після виконання завдання [23].

Важливим є те, що вивчення дитячих малюнків розширює можливості психологічної діагностики, оскільки сприяє глибокому розумінню внутрішнього світу дитини, її емоційного стану, соціальної спрямованості та особливостей сприйняття реальності. При цьому фахівцю необхідно враховувати індивідуальну систему значень і асоціацій самого автора малюнка, звертаючи увагу на мовні висловлювання дитини, особливості її міміки, жестів, рухів та емоційних реакцій. Характерною особливістю діагностики дитячих малюнків є також її гуманістична спрямованість: діагностичний і терапевтичний аспекти діяльності часто поєднуються у процесі спонтанної творчості дитини [12].

Значний внесок у розроблення принципів аналізу дитячих малюнків зробив Ф. Грег, який сформулював низку методологічних положень, яких слід дотримуватися під час їх інтерпретації. По-перше, досліднику важливо звертати увагу на первинне емоційне враження від малюнка. На початковому етапі не

варто поспішати з інтерпретацією; доцільно зосередитися на власних відчуттях і загальному сприйнятті зображення. Спочатку здійснюється чуттєве сприйняття, і лише після цього переходять до аналітичного осмислення. По-друге, психолог повинен займати позицію дослідника, оскільки прояви несвідомого можуть мати різні форми у різних малюнках. Важливим є врахування використаних матеріалів, співвідношення розміру малюнка і формату паперу. Невідповідність між ними іноді може свідчити про порушення внутрішньої рівноваги. Значення має також розташування зображення на аркуші: горизонтальна композиція часто має характер розповіді, тоді як вертикальна може виступати своєрідною декларацією. Серед інших важливих параметрів аналізу виділяються колір, контур, напрямок руху, композиційне розміщення елементів та наявність або відсутність окремих деталей. По-третє, отримана під час малювання інформація повинна інтегруватися у цілісну інтерпретацію, що передбачає синтез даних, отриманих у результаті аналізу окремих компонентів малюнка [3].

Під час інтерпретації дитячих малюнків доцільно спиратися на опорні елементи, визначені Ф. Греггом у процесі дослідження малюнків (Додаток А). Вчений підкреслював, що «опорні елементи – не мета, а лише показники можливого шляху; вони визначають напрямок, забезпечують фокус, вони всього лише гнучкі аналітичні інструменти, а не жорстко задані рамки керівництва» [3, с. 88]. Таким чином, ці показники можуть бути використані як орієнтири для аналізу, але не повинні ставати підставою для остаточних висновків.

Окрім аналізу зображення, важливим етапом дослідження є обговорення малюнка з дитиною. Цікавий підхід до цього процесу запропонували Дж. Остер та П. Гоул, які розробили модель інтерпретації дитячих малюнків, спрямовану не лише на діагностику, а й на підтримку особистісного розвитку дитини. Згідно з цією моделлю, на першому етапі психолог пропонує дитині описати малюнок так, ніби вона сама є його частиною, використовуючи слово «Я». Наприклад: «Я – малюнок, на всій поверхні розташовані червоні лінії, а в середині знаходиться блакитний квадрат». Далі виділяються окремі елементи

зображення, з якими дитина має себе ідентифікувати. Психолог може запропонувати: «Будь блакитним квадратом і опиши себе: на що ти схожий, що ти робиш?». За потреби ставлять додаткові запитання, які допомагають розкрити зміст зображення: «Що ти робиш?», «Хто тобі найближчий?». Подібні запитання сприяють глибшому зануренню у зміст малюнка та розвитку взаємодії між психологом і дитиною.

Іноді дитині пропонують уявити подальший розвиток подій: «Куди він іде?», «Про що думає це коло?» або «Що станеться далі?» Якщо дитина відповідає «Я не знаю», дослідник може перейти до іншого елемента малюнка або запропонувати власну гіпотезу й попросити дитину оцінити її правильність. Наступним етапом може бути організація діалогу між різними частинами зображення, наприклад між автомобілем і дорогою або між двома протилежними елементами композиції. Особлива увага приділяється кольорам. Психолог може запропонувати дитині подумати про значення кольорів, які вона використовує, і поставити запитання: «Що для тебе означають яскраві кольори?», «Чи будеш ти використовувати світлі чи темні відтінки?» Такі запитання психолога сприяють усвідомленню дитиною власних творчих рішень.

Подальша робота спрямована на встановлення зв'язку між змістом малюнка та особистим досвідом дитини. Психолог може запитати: «Ти коли-небудь відчував щось подібне?» або «Чи траплялося тобі робити так само?». Водночас важливо пам'ятати, що діти не завжди можуть чітко усвідомлювати власні почуття і переживання. Іноді вони стримують себе через страх або невпевненість, а іноді не готові відкрито говорити про них. У таких випадках малюнок стає особливим способом непрямого вираження їхніх потреб та емоцій.

На наступному етапі психолог може перейти до обговорення життєвих ситуацій або історій, що виникають у зв'язку зі змістом малюнка. Іноді достатньо простого запитання: «Це стосується твого життя?» В інших випадках дитина самостійно починає згадувати певні події зі свого досвіду. Під час аналізу звертається увага на можливі пропуски або порожні ділянки в

композиції, оскільки вони також можуть мати діагностичне значення. Крім того, психолог зосереджується на тих деталях малюнка, які для дитини є найбільш значущими, проявляючи при цьому зацікавленість і наполегливість. Перед переходом до складних, емоційно напружених аспектів інтерпретації доцільно обговорювати з дитиною приємні або нейтральні елементи малюнка.

Важливою складовою діагностичного процесу є спостереження за невербальною поведінкою дитини: інтонацією голосу, позою, мімікою, жестами, особливостями дихання та паузами в мовленні. Мовчання може свідчити про різні психологічні стани – від роздумів і пригадування до тривоги або страху. Усі ці прояви можуть бути використані психологом у роботі з дитиною [19].

У процесі психологічної діагностики дітей дошкільного віку за допомогою малюнка особливого значення набуває обережність при інтерпретації отриманих результатів. Як зазначає І. Литвиненко, «важлива надзвичайна обережність, оскільки результати дають змогу тільки зорієнтуватися в особливостях індивідуальних проявів дитини, у зв'язку з чим вважаються неточними, з високим ступенем суб'єктивності інтерпретацій і низькою надійністю в порівнянні зі стандартизованими методами психологічного дослідження особистості» [19, с. 102]. З огляду на це проєктивні графічні методики доцільно застосовувати не ізольовано, а у поєднанні з іншими діагностичними процедурами, що дає змогу підвищити достовірність висновків.

На думку Н. Гриньової, під час аналізу дитячих малюнків необхідно враховувати закономірності їх формування в онтогенезі, а також вікові особливості графічних зображень і типові проєкції, характерні для різних етапів розвитку дитини. Дослідниця підкреслює, що «в аналізі дитячого малюнка необхідно враховувати закони його формування в онтогенезі, особливості графічних зображень і нормативних проєкцій, характерні для малюнків дітей різного віку» [8, с. 126]. В індивідуальній діагностиці найбільшу цінність мають малюнки, процес створення яких психолог має можливість безпосередньо спостерігати. Для запобігання помилковим висновкам необхідно враховувати

специфіку зорового сприймання дитини; аналізувати зображення не лише з позицій рівня розвитку, але й з урахуванням індивідуальних графічних ознак; розглядати малюнок як можливий індикатор не тільки творчих здібностей, а й функціональних або органічних порушень. Важливо також фіксувати емоційні особливості дитини в процесі малювання: словесні коментарі, рівень домагань, латеральність, спосіб тримання олівця, повертання аркуша та інші прояви.

Як підкреслює І. Литвиненко, значна кількість помилок у діагностичних висновках пов'язана з відсутністю єдиної обґрунтованої системи інтерпретації показників графічних методик. Дослідниця зазначає, що «до суб'єктивних і не виправданих психодіагностичних висновків призводить відсутність єдиної та обґрунтованої системи інтерпретації показників графічних методик. Значна кількість помилок спричиняється й перебільшенням проєктивної інтерпретації малюнка» [19, с. 76]. У зв'язку з цим виявлені проєктивні тенденції необхідно перевіряти за допомогою додаткових методів дослідження, співставляти з результатами інших діагностичних процедур, а також уточнювати в бесідах із батьками чи педагогами. При цьому психологічні висновки на основі аналізу дитячих малюнків не повинні мати категоричного характеру.

Особливістю малюнкових методик є також те, що, на відміну від багатьох інших психодіагностичних тестів, вони можуть використовуватися багаторазово без втрати діагностичної інформативності. Водночас такі методики мають обмеження. Насамперед ідеться про відносно низьку надійність результатів, що зумовлена значною часткою суб'єктивності в їх інтерпретації. Крім того, малюнкові тести здебільшого не передбачають точного кількісного вимірювання досліджуваних психічних рис. Дж. Ділео підкреслює, що «індивідуальний досвід, проникливість та розум психолога відіграють в процесі інтерпретації важливу роль, і однакових дослідників у цьому плані немає» [24, с. 70].

Варто враховувати і те, що понятійний апарат, який використовується під час інтерпретації дитячих малюнків, часто не має однозначності, яка притаманна формалізованим тестам. Саме тому перевірка надійності та валідності таких методик ускладнюється. Попри переваги малюнкових

методик, їх ефективне застосування потребує ґрунтовної підготовки психолога, вивчення накопиченого досвіду використання, а також критичного осмислення підходів до інтерпретації результатів. Підкреслюється, що «за простотою і доступністю застосування малюнкових методик стоять високі вимоги до спеціаліста, який їх використовує, необхідна тривала практика, обережність в інтерпретації, вміння правильно формувати складний комплекс методик; графічні методики не стандартизовані, що ускладнює їх перевірку на надійність і валідність» [251, с. 217].

Критики проєктивних графічних методик звертають увагу на недостатню стандартизованість і значну залежність результатів від професійного досвіду та інтерпретаційних умінь дослідника. У зв'язку з цим висловлюється думка, що отримані результати іноді відображають не стільки особистість обстежуваного, скільки особливості сприйняття самого фахівця-психолога. Також неодноразово підкреслювалася недостатня увага до нормативних даних під час аналізу малюнків [28]. Саме тому частина дослідників не вважає проєктивні графічні методики повноцінними тестами, тоді як інші визнають їх психологічними тестами, але відводять їм допоміжну роль у системі психодіагностичних засобів.

Отже, малюнкові тести як різновид психографічних методів широко використовуються у практиці психологічної діагностики дітей дошкільного віку. Вони виступають важливим засобом встановлення контакту між психологом і дитиною. У процесі взаємодії з психологом дитина передає зміст внутрішнього досвіду не лише словами, а й образними формами. Водночас дитячі малюнки характеризуються вираженою індивідуальною своєрідністю, що відкриває можливості для дослідження важливих особистісних характеристик.

Висновки до розділу 1

1. В зарубіжній та українській психології малюнок розглядається як ефективний проєктивний засіб дослідження внутрішнього світу дитини, її

емоційного стану, самооцінки та особливостей міжособистісних взаємин. Зарубіжні підходи акцентують увагу на символічному змісті образів і проєктивних механізмах самовираження, тоді як українські дослідники підкреслюють значення культурного контексту, вікових особливостей розвитку та комплексного аналізу результатів. Узагальнення наукових позицій дає змогу розглядати дитячий малюнок як інтегративний діагностичний інструмент, що поєднує когнітивні, емоційні та соціальні аспекти розвитку.

2. Використання малюнка у психологічній діагностиці дітей старшого дошкільного віку відповідає їх віковим можливостям і забезпечує доступ до переживань, які вони ще не можуть вербалізувати. Малюнок відображає емоційний стан дитини, рівень тривожності, особливості самооцінки та характер взаємин із значущими людьми, що робить його інформативним засобом дослідження особистісного розвитку. Водночас ефективність психодіагностики залежить від урахування вікових норм зображувальної діяльності, а також індивідуального досвіду та контексту розвитку дитини, що забезпечує істотну достовірність інтерпретації отриманих результатів.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ МАЛЮНКА

2.1. Діагностичний інструментарій для вивчення особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку засобами малюнка

У межах емпіричного вивчення проблеми особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку засобами образотворчої діяльності було застосовано комплекс діагностичних методик проєктивного типу, що ґрунтуються на аналізі дитячого малюнка. До діагностичного інструментарію увійшли такі методи: проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» у модифікованому варіанті Р. Беляускайте, проєктивна малюнкова методика «Неіснуюча тварина», а також як контрольний інструмент – методика визначення самооцінки «Який Я?» Г. Осипової. Зазначений комплекс методів дає змогу всебічно проаналізувати

особливості емоційної та особистісної сфер дошкільників, специфіку їхніх міжособистісних взаємин та рівень сформованості самооцінки.

Першою у дослідженні застосовувалася проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» у модифікації Р. Беляускайте. Використання малюнкових методів у психологічній практиці має тривалу історію: у західних країнах вони почали впроваджуватися у 1950–60-х роках і набули значного поширення як інструмент дослідження особистості. У вітчизняній психології використання таких технік у вивченні індивідуально-психологічних особливостей дітей розпочалося приблизно близько 30-40 років тому. Доцільність застосування зазначеної методики в межах нашого дослідження пояснюється її відповідністю віковим характеристикам дітей молодшого шкільного віку, для яких природною є включення у діяльність ігрового та образотворчого характеру.

Передумови створення методики «Малюнок сім'ї» пов'язані з працями В. Вульф, який запропонував аналізувати дитячий малюнок за низкою таких параметрів: а) послідовність зображення членів сім'ї, їх розміщення у просторі аркуша, а також можливі пропуски окремих членів родини; б) особливості графічної репрезентації, що проявляються у формі та пропорціях фігур. Подальший розвиток методики пов'язаний із працями Р. Бернс та С. Кауфман, які звернули увагу на те, що традиційна інструкція «намалюй свою сім'ю» часто призводить до створення статичних композицій. Для посилення діагностичного потенціалу вони запропонували змінити формулювання інструкції, додавши динаміку: «Намалюй малюнок, в якому кожен член сім'ї і ти щось робиш».

У нашому дослідженні використовувався модифікований варіант цієї методики, запропонований Р. Беляускайте. На думку автора, процес створення малюнка сім'ї відображає емоційне ставлення дитини до родинного оточення, її суб'єктивне переживання власного місця в сімейній системі та характер взаємин з її членами. Крім того, дослідниця розробила систему кількісного аналізу результатів, що передбачає оцінювання за 5 симптомокомплексами. У процесі інтерпретації дитячих малюнків у нашій роботі застосовувалися як

якісні, так і кількісні показники. Основною метою використання цієї методики було визначення специфіки внутрішньосімейних взаємин. Завдання полягало в тому, щоб на основі виконаного зображення та відповідей дитини на запитання виявити особливості її сприйняття і переживання родинних стосунків.

Під час індивідуального обстеження дослідник фіксує у протоколі особливості процесу виконання завдання, зокрема: а) послідовність створення окремих елементів малюнка; б) паузи тривалістю понад 15 с; в) випадки стирання або виправлення деталей; г) спонтанні коментарі дитини; д) емоційні реакції та їхній зв'язок із змістом зображення. Після завершення малюнка важливим етапом є отримання додаткової інформації шляхом бесіди з дитиною.

Під час опитування психолог намагається з'ясувати значення елементів малюнка для самої дитини: її ставлення до окремих членів родини, причини можливої відсутності когось із них. Бажано уникати прямих запитань, що можуть викликати тривожність або захисні реакції у дитини. Більш ефективними є проєктивні формулювання (наприклад: «Якби замість пташки намальований чоловік, то хто б це був?» або «Хто б виграв у змаганнях між братом і тобою?»). Також дитині можуть пропонуватися 6 уявних ситуацій, серед яких 3 спрямовані на виявлення позитивних почуттів до членів родини і 3 – негативних.

Відповідно до підходу Л. Корман, у дитячих малюнках аналізують такі аспекти зображення: а) графічні характеристики (тип ліній, пропорційність фігур, використання простору аркуша, ступінь акуратності); б) формальну структуру зображення (динамічність, взаємне розташування членів сім'ї); в) змістове наповнення малюнка. Паралельно з виконанням завдання дослідник може ставити додаткові запитання, що стимулюють обговорення родинних взаємин (наприклад: «Хто в сім'ї найгірший?»). Можливі також ситуаційні вибори з позитивною або негативною спрямованістю («Батько задумав поїздки в автомобілі, але в ньому не вистачає місця для всіх. Хто залишиться вдома?»), а також уточнювальні запитання щодо змісту зображеної ситуації.

Для оцінювання проявів агресивності у поведінці дошкільників застосовувалася проєктивна методика «Неіснуюча тварина». Так, малюнкові

проективні методи базуються на припущенні, що у продуктах графічної діяльності відображаються індивідуально-психологічні ознаки суб'єкта. При цьому запропонований сюжет є слабо структурованим, що дає змогу дитині проектувати у зображення власні переживання, установки та риси характеру, зокрема агресивність. Дітям пропонується виконати малюнок за інструкцією: «Будь ласка, придумайте і намалюйте неіснуючу тварину».

У методичних рекомендаціях до цієї методики результати інтерпретації здебільшого подаються в описовій формі. Рівень агресивності може проявлятися через розташування, кількість і характер кутів у малюнку, незалежно від їх зв'язку з окремими деталями зображення. До прямих символів агресії відносять зуби, дзьоби та кігті. Різні форми агресивності можуть мати специфічні графічні прояви: фізична агресія – через зображення кігтів або засобів нападу; вербальна – через акцентування зубів; захисна – через наявність панцира, броні, луски. Відкритий рот без губ і язика, особливо якщо він закреслений, інтерпретується як показник підвищеної тривожності, недовіри або схильності до страхів. Рот із зубами може свідчити про вербальну агресію, що часто має захисний характер (дитина огризається, відповідає грубо або реагує на осуд). Для дітей характерне також зображення закресленого рота округлої форми, що може сигналізувати про сором'язливість і тривожність. Значущим елементом виступають очі, які символізують переживання страху, особливо якщо райдужка виділена різким контуром. Варто звертати увагу й на наявність вії, що може відображати поведінкові манери; у хлопчиків така деталь інколи інтерпретується як прояв жіночності характеру. Вії також можуть означати прагнення до зовнішньої привабливості та інтерес до одягу. Додаткові елементи голови, зокрема роги, трактуються як ознаки захисту або агресії. Характер агресії уточнюється за поєднанням із іншими деталями – щетиною, кігтями чи голками, що може вказувати на спонтанну або захисну агресивність. Пір'я символізує схильність до самовиправдання або демонстративної поведінки, тоді як грива, волосся чи шерсть можуть підкреслювати чуттєвість і акцентування статевої ролі.

Контур фігури також підлягає аналізу: виступи у вигляді щитів, панцирів або голок, а також затемнення ліній можуть свідчити про різні типи психологічного захисту. Якщо контур містить гострі кути, це може означати агресивну реакцію на оточення; «забруднення» контуру іноді пов'язують із переживанням страху; подвійні лінії або наявність своєрідних «заслонів» можуть відображати підозріливість. Зображені тварини можуть мати нейтральний або загрозливий характер (наприклад, левововк, котоптах або різні гібриди бегемота, равлика, мурашки, собаки, білки чи кішки). Подібні образи відображають ставлення дитини до власного «Я», її уявлення про своє місце у світі та символічну ідентифікацію з певною істотою (комахою, зайцем, слоном або собакою). Фактично намальована тварина виступає проєкцією самої дитини, а рівень агресивності в ній визначається кількістю, розташуванням і характером кутів у зображенні. До безпосередніх маркерів агресії належать кігті та зуби.

Для дослідження особливостей самооцінки дітей дошкільного віку використовувалася також методика «Який Я?» Г. Осипової. При цьому психолог, спираючись на протокол, пропонує дитині оцінити себе за десятьма позитивними особистісними якостями. Самооцінні судження дитини-дошкільника фіксуються у відповідних колонках протоколу та переводяться у бальну систему. Відповідь «так» оцінюється в 1 бал, «ні» – у 0 балів, тоді як відповіді «не знаю» або «іноді» отримують 0,5 бала. Загальний рівень самооцінки визначається за сумою набраних балів за всіма показниками. Інтерпретація результатів здійснюється таким чином: 10 балів – дуже високий рівень самооцінки; 8–9 балів – високий; 4–7 балів – середній; 2–3 бали – низький; 0–1 бал – дуже низький.

Відповідно до вікових особливостей, для дошкільників характерною є висока самооцінка. Разом із тим відповіді на окремі запитання (наприклад, щодо слухняності або чесності) можуть свідчити про ступінь її адекватності. Так, якщо дитина відповідає «так» на всі запитання і водночас стверджує, що вона «слухняна завжди» або «чесна завжди», можна припустити недостатній

рівень самокритичності. Перевірити адекватність самооцінки можна шляхом порівняння відповідей дитини з оцінками батьків за відповідною шкалою.

Отже, для емпіричного дослідження особливостей особистісного розвитку дітей дошкільного віку засобами дитячого малюнка було використано комплекс діагностичних методик, серед яких проєктивна методика «Кінетичний малюнок сім'ї» у модифікації Р. Беяускайте, проєктивна методика «Неіснуюча тварина», а також методика дослідження самооцінки «Який Я?» Г. Осипової. Застосування зазначених діагностичних інструментів забезпечує можливість комплексного аналізу емоційних, поведінкових та особистісних проявів дітей старшого дошкільного віку в процесі їхньої образотворчої діяльності.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку засобами малюнка

З метою аналізу результатів емпіричного дослідження дітей дошкільного віку засобами дитячого малюнка було організовано та проведено відповідне дослідження. У ньому взяли участь 50 дітей віком 5–6 років. Базою проведення дослідницької роботи став Тернопільський навчально-виховний комплекс №35 Тернопільської міської ради Тернопільської області.

Проаналізуємо результати емпіричного дослідження особистісного розвитку дітей дошкільного віку, отримані за допомогою аналізу продуктів їх образотворчої діяльності. Для цього було використано комплекс проєктивних малюнкових методик, зокрема проєктивну методику «Кінетичний малюнок сім'ї» у модифікації Р. Беяускайте, проєктивну методику «Неіснуюча тварина», а також додатково– методику дослідження самооцінки «Який Я?» Г. Осипової.

На початковому етапі застосовано проєктивну малюнкову методику «Кінетичний малюнок сім'ї». Даний проєктивний тест дає змогу отримати інформацію про індивідуальне бачення дитиною власної сімейної ситуації та її суб'єктивне сприйняття сімейних взаємин. Під час кількісного аналізу особлива увага приділялася окремим елементам малюнка, які у сукупності утворюють

п'ять симптомомкомплексів. Результати аналізу ключових компонентів малюнків за методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Результати використання проєктивної методики
«Кінетичний малюнок сім'ї», %**

Виявлені особливості малюнка	Психологічна інтерпретація	Діти, %
На малюнку відсутнє зображення автора або одного з членів сім'ї (батька, матері, брата чи сестри)	Може свідчити про емоційну дистанцію, порушення сімейної взаємодії або психологічну значущість відсутності певного члена сім'ї	34
Автор зобразив себе маленьким за розміром та розмістив у нижній частині аркуша	Може відобразити знижену самооцінку, відчуття меншовартості або переживання власної незначущості в сімейній системі	22
На малюнку простежується значна дистанція між членами сім'ї	Може інтерпретуватися як показник емоційної віддаленості, недостатньої згуртованості або слабких міжособистісних контактів у родині	36
У малюнку присутні додаткові декоративні елементи (сонце, райдуга, природні об'єкти)	Може свідчити про прагнення до емоційного комфорту, компенсаторні механізми або позитивне емоційне забарвлення уявлень про сім'ю	34
Спостерігається затемнення окремих частин малюнка, стирання або повторне промальовування елементів	Може вказувати на внутрішню напругу, емоційні переживання або амбівалентне ставлення до окремих членів сім'ї	22

Аналіз даних за проєктивною методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» дозволяє виявити певні особливості емоційного сприйняття дітьми сімейних взаємин. Найбільш поширеною характеристикою малюнків виявилася досить велика дистанція між членами сім'ї, яка зафіксована у 36% дітей, що може свідчити про наявність емоційної віддаленості у родинній системі, недостатню згуртованість сім'ї або переживання дитиною психологічної дистанції у взаєминах з близькими. Дещо менший, але значний показник (34%) становить відсутність у малюнку зображення себе або одного з членів сім'ї, що може інтерпретуватися як прояв емоційного відчуження, конфліктних переживань або суб'єктивного відчуття віддаленості від певних членів родини. Такий самий відсоток дітей (34%) використали у своїх малюнках додаткові декоративні

елементи (сонце, райдугу, природні об'єкти), що може відображати прагнення до емоційного комфорту, бажання компенсувати напружені переживання або ж підкреслити позитивний емоційний фон власних уявлень про сім'ю.

Найменш поширеними особливостями виявилися зображення дітьми себе маленьким та розташування у нижній частині аркуша, а також затемнення чи стирання окремих елементів малюнка, що зафіксовано у 22%. Перший показник може свідчити про знижену самооцінку, почуття меншовартості, переживання власної незначущості у сімейному середовищі, тоді як другий може вказувати на внутрішню емоційну напруженість, невпевненість або амбівалентне ставлення до окремих членів родини. Загалом отримані результати демонструють, що у значної частини дітей простежуються індикатори емоційної дистанції та певних труднощів у сімейній взаємодії, що водночас поєднуються з прагненням до емоційно позитивного сприйняття сімейного простору. Вказане свідчить про складний та неоднорідний характер дитячих переживань щодо сімейних взаємин, де поряд із проявами психічного напруження можуть бути присутні й компенсаторні елементи позитивного емоційного змісту.

Порівняльний аналіз результатів, отриманих за проєктивною методикою «Малюнок сім'ї» (Р. Бернс, С. Кауфман), дав змогу узагальнити основні тенденції у проаналізованих зображеннях дітей та представити їх у вигляді відповідних показників (табл. 2.2–2.6).

Аналіз отриманих показників за проєктивною методикою «Кінетичний малюнок сім'ї», що відображають ознаки сприятливої сімейної ситуації, дає змогу визначити особливості сприйняття дітьми власного родинного довкілля. Найбільш поширеними виявилися зображення на малюнку першими людей та хороша якість ліній, які зафіксовано у 56% досліджуваних. Це може свідчити про орієнтацію значної частини дітей на міжособистісні взаємини, а також про достатньо позитивне емоційне ставлення до зображуваної сімейної ситуації, що проявляється у впевненості ліній та загальній упорядкованості малюнка.

Таблиця 2.2

Ознаки сприятливої сімейної ситуації за проєктивною

методикою «Кінетичний малюнок сім'ї», %

Виділені показники малюнка	Психологічне значення показника	Діти, %
На малюнку зображені всі члени сім'ї	Свідчить про цілісне сприйняття сім'ї дитиною, відчуття належності до родинної системи та емоційну значущість кожного її члена	24
Першими на малюнку зображені люди	Вказує на орієнтацію дитини на міжособистісні стосунки та значущість сімейної взаємодії у її уявленнях	56
Усі члени сім'ї зображені у спільній діяльності	Може свідчити про сприйняття сім'ї як згуртованої системи, де присутня взаємодія, співпраця та спільне проведення часу	30
Відсутні ізольовані члени сім'ї	Вказує на відчуття психологічної близькості між членами родини та відсутність вираженої емоційної дистанції	14
Малюнок характеризується чіткими та впевненими лініями	Може відображати емоційну стабільність дитини, впевненість та позитивне ставлення до зображуваної сімейної ситуації	56

Дещо нижчим є показник зображення спільної діяльності всіх членів сім'ї, який становить 30%, що може вказувати на те, що лише частина дітей сприймає сім'ю як згуртовану систему, у межах якої відбувається активна взаємодія та спільне проведення часу. Водночас 24% дітей зобразили усіх членів сім'ї, що може свідчити про цілісне бачення родинної структури, проте відносно невисокий показник може вказувати на певні труднощі у сприйнятті сім'ї як єдиної системи або на суб'єктивну емоційну дистанцію щодо окремих її членів.

Найменш поширеним показником сприятливої сімейної ситуації виявилася відсутність ізольованих членів сім'ї, яка спостерігається у 14% досліджуваних. Такий низький відсоток може свідчити про те, що у значній частині дітей уявлення про сім'ю містить елементи емоційної дистанції, відокремленості або недостатньої згуртованості між її членами. Загалом аналіз результатів показує, що хоча окремі індикатори позитивного емоційного сприйняття сім'ї (зосередженість на людях, упевненість ліній) є досить поширеними, комплексні ознаки сімейної згуртованості та інтегрованості проявляються значно рідше, що може свідчити про неоднорідність дитячих

увлень про родинні взаємини та наявність певних труднощів у переживанні сімейної єдності.

Таблиця 2.3

**Ознаки тривожності за проєктивною методикою
«Кінетичний малюнок сім'ї», %**

Виділені показники малюнка	Психологічна інтерпретація показника	Діти, %
Наявність штрихування на малюнку	Може свідчити про внутрішню напруженість, емоційне занепокоєння або прагнення дитини приховати певні переживання	46
Наявність лінії обводки	Вказує на підвищений рівень тривожності, невпевненість та потребу у психологічному захисті	48
Лінії з сильним натиском	Може відображати емоційну напруженість, імпульсивність або внутрішній психологічний дискомфорт	56
Перебільшена увага до деталей малюнка	Свідчить про підвищену тривожність, надмірний контроль та зосередженість на дрібницях як спосіб подолання внутрішньої напруги	74
Стирання окремих елементів малюнка	Може вказувати на невпевненість у власних діях, внутрішні сумніви або емоційні переживання під час виконання завдання	16

Аналіз результатів за проєктивною методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» свідчить про наявність у значної частини дітей окремих індикаторів тривожності, що проявляються у специфічних графічних ознаках малюнка. Найбільш поширеною є перебільшена увага до деталей, яка спостерігається у 74% досліджуваних, що може свідчити про підвищений рівень внутрішнього контролю, прагнення до точності та схильність до надмірної зосередженості на деталях як способу зниження емоційної напруженості. Досить високим є також показник ліній із сильним натиском (56%), що може відображати емоційну напруженість, імпульсивність або внутрішнє психологічне напруження.

Майже у половини дітей виявлено лінію обведення (48%) та штрихування на малюнку (46%), які в проєктивній інтерпретації часто розглядаються як графічні індикатори тривожності, невпевненості або потреби у психологічному захисті. Наявність цих ознак може свідчити про переживання дитиною певної

емоційної нестабільності або внутрішніх переживань, що знаходять відображення у способі виконання малюнка.

Найменш поширеною ознакою є стирання окремих елементів малюнка, яке зафіксовано у 16% дітей, що може вказувати на порівняно невелику кількість випадків вираженої невпевненості або сумнівів у процесі виконання завдання.

Загалом результати демонструють, що у значної частини досліджуваних простежуються окремі графічні індикатори емоційної напруженості та тривожності, причому найбільш характерними проявами є підвищена деталізація зображення та інтенсивність ліній, що може відображати специфіку емоційного реагування дітей у процесі відображення сімейної ситуації у малюнку.

Таблиця 2.4

**Ознаки конфліктності за проєктивною методикою
«Кінетичний малюнок сім'ї», %**

Виділені показники малюнка	Психологічна інтерпретація показника	Діти, %
Наявність бар'єрів між фігурами на малюнку	Може свідчити про психологічну дистанцію між членами сім'ї, переживання дитиною напружених або конфліктних взаємин	54
Виділення окремих фігур на малюнку	Вказує на підкреслену значущість або емоційну напруженість у ставленні до певного члена сім'ї	74
Ізоляція окремих фігур на малюнку	Може відображати відчуття відокремленості, відчуження або конфліктності у взаєминах між членами родини	76
Переважання речей на малюнку	Свідчить про зміщення уваги з міжособистісних взаємин на предметне середовище, що інколи виступає проявом психологічного напруження або дистанціювання	72

Аналіз результатів за проєктивною методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» свідчить про наявність у значної частини дітей індикаторів конфліктності у сприйнятті сімейних взаємин. Найбільш поширеною ознакою конфліктності є ізоляція окремих фігур, яка спостерігається у 76% дітей, що може свідчити про переживання емоційної відокремленості або психічної напруженості у взаєминах між членами сім'ї. Близьким за значенням є показник виділення окремих фігур (74%), що може вказувати на особливу значущість певного

члена родини, а також на можливу наявність суперечливих або конфліктних переживань щодо нього.

Досить високим є і показник переважання речей на малюнку, який становить 72%, що може свідчити про зміщення уваги дитини з міжособистісних взаємин на предметне середовище. У проєктивній інтерпретації така тенденція інколи розглядається як своєрідний психологічний механізм дистанціювання від емоційно складних взаємин у родині.

Дещо нижчим, але також досить значущим є показник наявності бар'єрів між фігурами, який зафіксовано у 54% дітей. Така ознака може вказувати на переживання психологічної дистанції між членами сім'ї, а також на відчуття дитиною певних труднощів у взаємодії чи спілкуванні з близькими.

Загалом результати дослідження демонструють, що у значної частини дітей простежуються графічні індикатори емоційної дистанції, ізолюваності та напруженості у сімейних взаєминах, що може свідчити про наявність певних конфліктних переживань або суб'єктивного сприйняття сімейної системи як недостатньо згуртованої чи дружньої.

Таблиця 2.5

Ознаки відчуття неповноцінності за проєктивною методикою «Кінетичний малюнок сім'ї», %

Виділені показники малюнка	Психологічна інтерпретація показника	Діти, %
Відсутність автора на малюнку	Може свідчити про переживання емоційної відчуженості, знижену значущість власної ролі у сімейній системі або труднощі самоідентифікації у родинному середовищі	12
Зображення себе останнім на малюнку	Вказує на можливе відчуття другорядності, знижену самооцінку або переживання меншої значущості у сімейних взаєминах	34
Ізоляція автора від інших на малюнку	Може відобразити переживання самотності, психологічної дистанції або відчуття відокремленості від членів родини	60
Маленькі фігури на малюнку	Свідчить про можливу невпевненість, занижену самооцінку або відчуття власної незначущості	30
Розташування фігур у нижній частині малюнка	Може вказувати на переживання невпевненості, зниження активності, почуття пригніченості або внутрішню тривожність	56

Аналіз отриманих результатів за проєктивною методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» свідчить про наявність у частини дітей індикаторів

переживання почуття неповноцінності у сімейному середовищі. Найбільш поширеною ознакою є ізоляція автора від інших членів сім'ї, яка зафіксована у 60% досліджуваних, що може свідчити про переживання психологічної дистанції, відчуття самотності або недостатньої емоційної включеності у родинні взаємини. Досить високим є також показник розташування фігур у нижній частині малюнка (56%), що може відображати знижену впевненість у собі, емоційну невпевненість або переживання власної меншої значущості у сімейній системі.

Помірно поширеним показником є зображення себе останнім на малюнку, яке спостерігається у 34% дітей, що може свідчити про відчуття другорядності або суб'єктивне сприйняття своєї ролі у сім'ї як менш значущої. Маленькі фігури на малюнку зафіксовані у 30% досліджуваних, що може відображати прояви заниженої самооцінки або невпевненості у власних можливостях.

Найменш поширеним показником є повна відсутність автора на малюнку, яка спостерігається лише у 12% дітей, що може свідчити про відносно рідкісні випадки вираженого відчуття відчуженості або неприйняття власної ролі у сім'ї.

Загалом результати демонструють, що хоча крайні прояви почуття неповноцінності зустрічаються порівняно рідко, у значної частини дошкільників простежуються окремі графічні індикатори певної психологічної дистанції, невпевненості та переживання меншої значущості у родинних взаєминах.

Таблиця 2.6

Ознаки ворожості в сімейній ситуації за проєктивною методикою «Кінетичний малюнок сім'ї», %

Виділені показники малюнка	Психологічна інтерпретація показника	Діти, %
Агресивна позиція фігур	Може свідчити про переживання напружених або конфліктних взаємин між членами сім'ї, а також про сприйняття сімейної ситуації як емоційно нестабільної	54
Деформована (нечітка) фігура	Може відображати внутрішню тривожність, емоційний дискомфорт або негативне ставлення до окремих членів сім'ї	36
Руки розкинуті в сторони	Часто інтерпретується як показник імпульсивності, напруженості або прояву	68

	агресивних емоцій у взаєминах	
Пальці рук у вигляді довгих паличок	Може свідчити про прояви агресивності, підвищеної напруженості або тенденцію до конфліктної поведінки	16

Аналіз отриманих результатів за проєктивною методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» свідчить про наявність у частини дітей індикаторів переживання ворожості або напруженості у сімейній ситуації. Найбільш поширеною ознакою є зображення фігур з руками, розкинутими в сторони, яке зафіксовано у 68% досліджуваних. Така графічна особливість може відобразити підвищену емоційну напруженість дошкільника, імпульсивність або переживання ним конфліктних взаємин у родинному середовищі.

Досить поширеною ознакою є також агресивна позиція фігур, яка спостерігається у 54% дітей, що може свідчити про сприйняття дитиною взаємин у сім'ї як напружених або конфліктних. У проєктивній інтерпретації подібні пози можуть символізувати прояви агресивних емоцій, внутрішнього протесту або відчуття небезпеки у взаєминах між членами родини.

Менш поширеним показником є деформованість або нечіткість фігур, яка зафіксована у 36% дітей. Така особливість може відобразити внутрішню тривожність, емоційну нестабільність або негативні переживання, пов'язані з певними членами сім'ї. Найнижчим є показник зображення пальців рук у вигляді довгих паличок, який спостерігається у 16% досліджуваних, що може свідчити про відносно рідкісні прояви відкритої агресивності у зображеннях.

Загалом результати проведеного дослідження демонструють, що хоча окремі індикатори ворожості та агресивних переживань присутні у значної частини дітей, їх вираженість є неоднорідною. Найчастіше вони проявляються у динаміці поз фігур та особливостях зображення рук, що може відобразити специфіку емоційного реагування дітей на сімейну ситуацію та їх суб'єктивне сприйняття міжособистісних взаємин у родині.

Результати, отримані за проєктивною методикою «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Берні, С. Кауфман), демонструють наявність у дитячих малюнках ознак психологічного неблагополуччя та тривожності дошкільника у родині: 52% елементів малюнків вказують на високий рівень тривожності, ворожості,

несприятливу сімейну атмосферу, конфліктність і відчуття неповноцінності. Це дає змогу констатувати емоційне неблагополуччя дітей у сімейному контексті, яке часто зумовлене психічним станом батьків та їхнім ставленням до дітей.

Використання проєктивної методики «Неіснуюча тварина» дало змогу зафіксувати прояви агресивності як особистісної характеристики у дошкільному віці. Дані, отримані за цією методикою, відображають рівень агресивності дітей дошкільного віку (рис. 2.1).

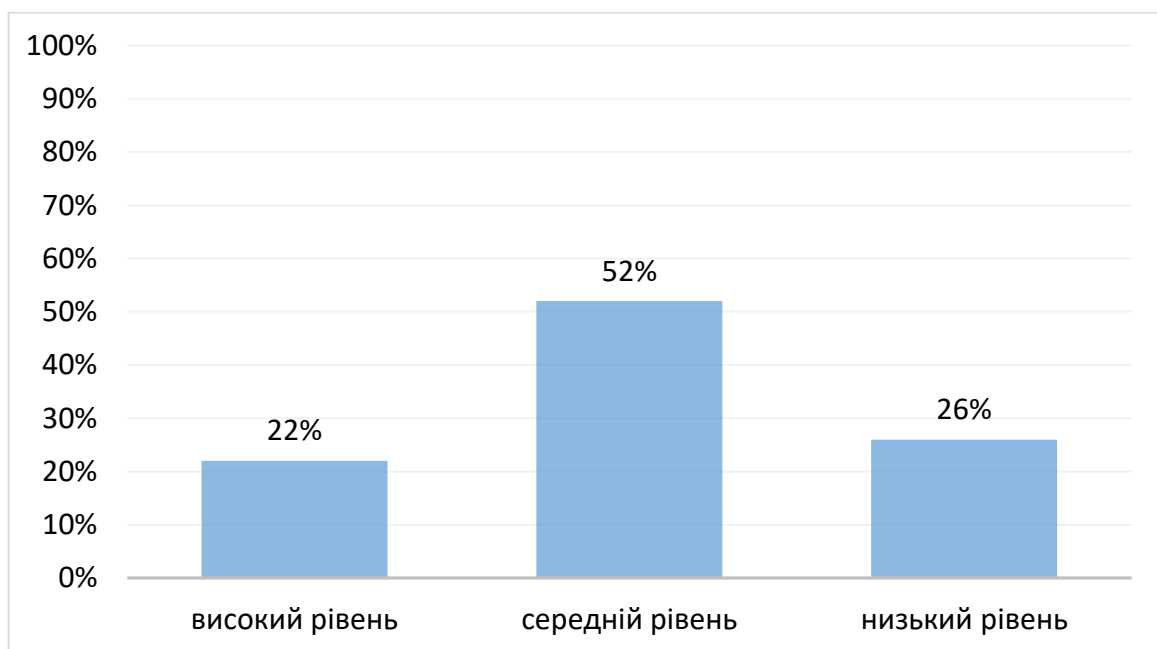

Рис. 2.1. Ознаки агресивності за проєктивною методикою «Неіснуюча тварина», %

Як видно з рис. 2.1, аналіз дитячих малюнків за методикою «Неіснуюча тварина» виявив, що серед досліджуваних дошкільників 22% характеризуються високим рівнем агресії, 51% – середнім рівнем агресивності, а 27% – низьким рівнем агресії. Діти з високим рівнем агресивності створювали великі образи, зображували знаряддя нападу (зуби, кігті, роги) та взаємодію двох тварин – одну атакує, інша тікає. Усі ці деталі свідчать про прояви ворожості, емоційної напруженості та недостатнє володіння контролем власних емоційних станів.

Застосування проєктивної методики «Неіснуюча тварина» також дало змогу зафіксувати прояви тривожності як особистісної характеристики у дітей старшого дошкільного віку. Дані, отримані в результаті цієї діагностики,

відображають рівень тривожності дошкільників і представлені на рис. 2.2. Як видно, вивчення дитячих малюнків за методикою «Неіснуюча тварина» дало змогу виявити, що 36% дошкільників демонструють занижену тривожність, 46% – середній рівень тривожності, а 18% – завищену тривожність.

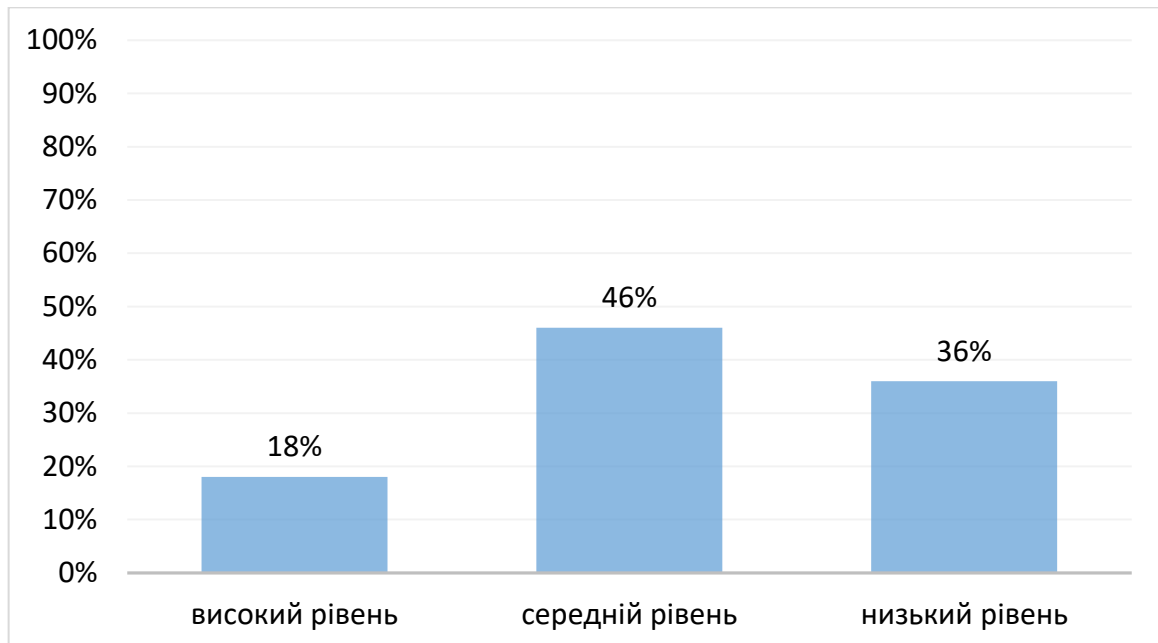
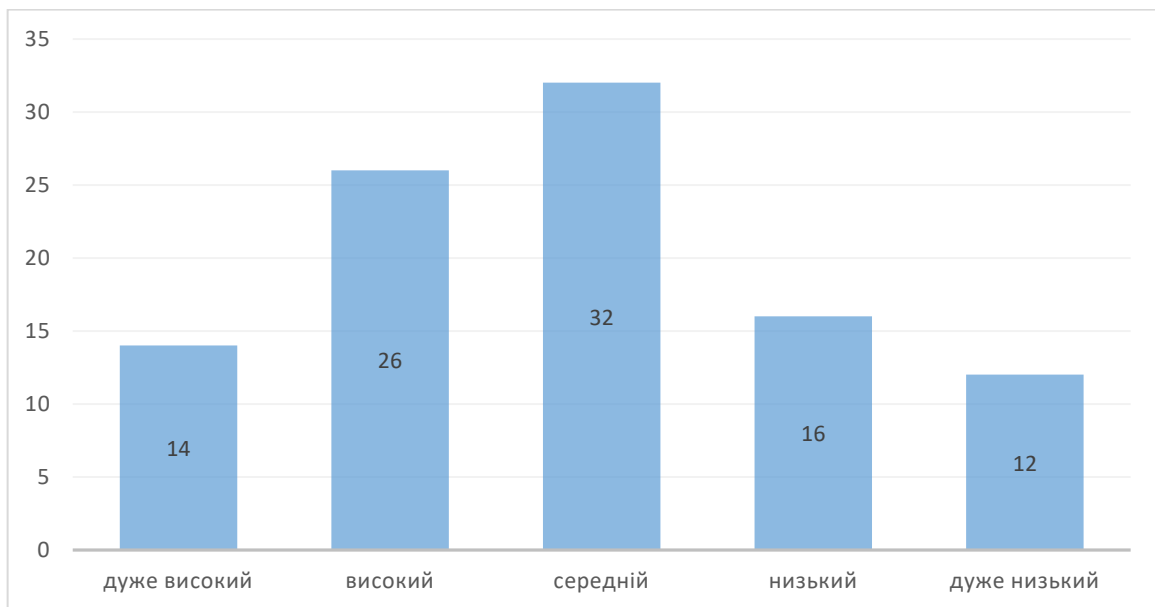

Рис. 2.2. Ознаки тривожності за проективною методикою «Неіснуюча тварина», %

Діти з підвищеним рівнем тривожності зображували реально існуючих тварин, причому округлий рот фігури також виступає символом тривожності, а гострі кути та інтенсивне штрихування свідчать про виражений страх і напруженість. Деякі малюки здійснювали надмірний натиск на олівець, іноді пророблюючи папір, що є показником високої тривожності. Серед характерних ознак тривоги виділяються штрихування, множинні лінії, порушення цілісності форми, поява додаткових ліній, що не належать до основного зображення.

Додатково, аналіз результатів самооцінки дітей за даними методики «Який Я?» Г. Осипової продемонстрував такі показники, які подані на рис. 2.5. Як видно з рисунка, аналіз самооцінки показав, що дуже високий рівень самооцінки спостерігається у 14% дітей, високий – у 26%, середній – у 32%, низький – у 16%, а дуже низький – у 12% дітей дошкільного віку. Зокрема, високий та дуже високий рівень самооцінки (разом 40%) свідчить про те, що

старші дошкільники демонструють стійкість до критики та рідко сумніваються у власних діях. Діти з середнім рівнем (32%) іноді намагаються враховувати думку інших, при цьому вони рідко відчують «комплекс неповноцінності». Низький і дуже низький рівні (28%) свідчить, що діти реагують на критику, надмірно прислухаються до думки оточення та часто переживають «комплекс неповноцінності». Для цих дітей характерні невпевненість у собі, відмова від прояву ініціативи, байдужість, самообвинувачення та прояви тривожності.

**Рис. 2.5. Рівні самооцінки дітей за методикою
«Який Я?» Г. Осипової, %**

За підсумками проведених діагностичних процедур було виділено два типи особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку – гармонійний та негармонійний. До гармонійного типу віднесено дітей, які за результатами проєктивної методики «Кінетичний малюнок сім'ї» продемонстрували переважно сприятливу сімейну атмосферу, низький рівень тривожності, низький рівень конфліктності у сім'ї, невисокий рівень почуття неповноцінності та незначну ворожість у сімейній ситуації; за методикою «Неіснуюча тварина» – низький рівень агресивності та тривожності; за методикою «Який Я?» Г. Осипової – високий та середній рівні самооцінки. До негармонійного типу

віднесено дітей, які за результатами проєктивної методики «Кінетичний малюнок сім'ї» виявили несприятливу сімейну атмосферу, високий рівень тривожності, високий рівень конфліктності, виражене почуття неповноцінності та значну ворожість у сімейній ситуації; за методикою «Неіснуюча тварина» – високий рівень агресивності та тривожності; за методикою «Який Я?» Г. Осипової – дуже високий, низький та дуже низький рівні самооцінки.

Узагальнені результати дослідження особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку представлені на рис. 2.6.

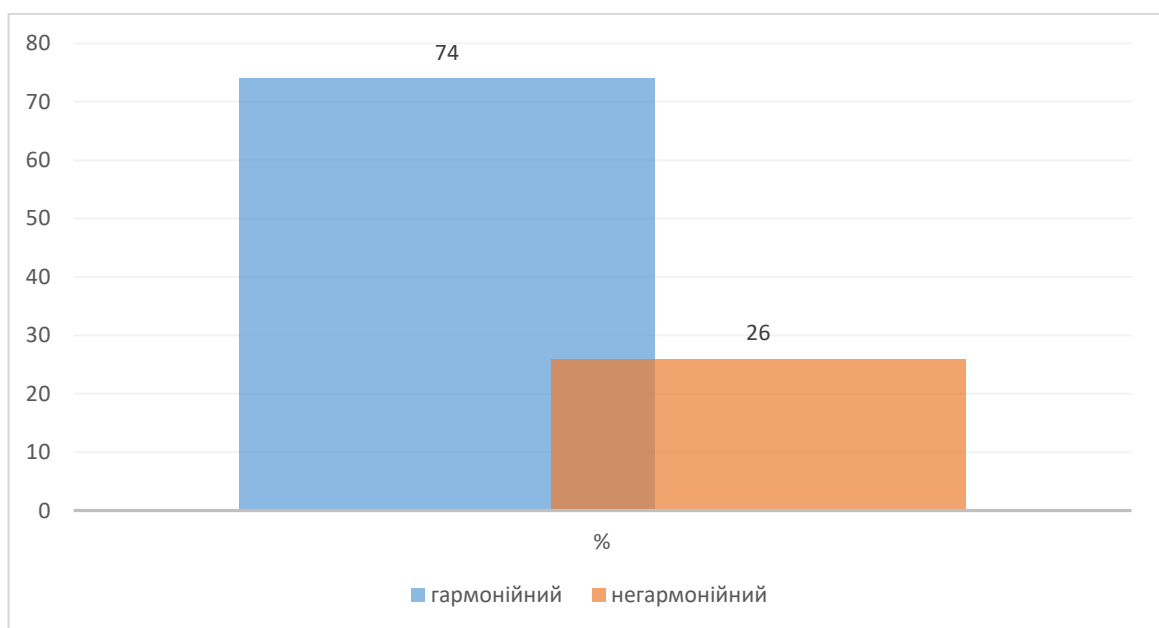

Рис. 2.6. Загальний розподіл типів особистісного розвитку дітей дошкільного віку, %

Як видно з рисунка, до негармонійного типу особистісного розвитку віднесено 26% дітей старшого дошкільного віку, тоді як до гармонійного – 74% досліджуваних. Узагальнення результатів показало, що за всіма використаними методиками більшість дітей належить до гармонійного типу особистісного розвитку. Це дає змогу стверджувати, що більшість досліджуваних дітей старшого дошкільного віку проявляють активність, позитивність та відкритість у спілкуванні й взаємодії з оточенням. Водночас було виявлено групу дітей із проявами негармонійного типу особистісного розвитку, яким необхідне залучення до психокорекційних заходів.

2.3. Рекомендації практичним психологам щодо удосконалення діагностики дітей дошкільного віку засобами малюнка

Проективні графічні методики є перспективним інструментом у діяльності психолога. Проте при їх застосуванні, на відміну від стандартизованих тестів, актуальним постає питання правильності та достовірності інтерпретації. До того ж малювання дитини – це складний процес, що характеризується виявом різних аспектів психічного розвитку, використанням досвіду, набутих у різних видах дитячої діяльності, а також засвоєнням різномірних елементів соціального та культурного середовища. Через малюнок виявляється індивідуальність дитини, що формується, і психолог отримує можливість проникнути у специфічний внутрішній світ досліджуваного. Вказане обумовлює необхідність розробки рекомендацій для практичних психологів щодо удосконалення процесу діагностики особистісного розвитку дітей і методів інтерпретації їхніх малюнків.

Слід враховувати, що проективні графічні тести («Малюнок сім'ї», «Дім. Дерево. Людина» та ін.) застосовуються для роботи з дітьми, які через вікові особливості не завжди можуть вербально передати свої емоції, внутрішній стан та ставлення до значимих подій. Це зумовлено обмеженим словниковим запасом, труднощами у формулюванні власної думки та недостатньою здатністю до концентрації на власному внутрішньому світі. Загалом, при використанні дитячого малюнка для психодіагностики особистісного розвитку слід керуватися загально визнаними етичними принципами, що передбачають:

1. Психодіагностика проводиться лише за згодою самої дитини, за винятком випадків медичного чи юридичного характеру.
2. Психолог несе відповідальність за вибір і правильне застосування діагностичного інструментарію.
3. Психолог відповідає за достовірність даних та об'єктивність висновків, а також за дотримання етичних стандартів.
4. Результати обстеження не можуть використовуватися на шкоду дитині.
5. Дитина має право бути ознайомлена з результатами та висновками.

6. Діагностичні висновки мають бути обґрунтовані, об'єктивні, а також базуватися на валідних методиках.

7. Заборонено розголошення результатів психодіагностики третім особам без письмової згоди дитини або її законних представників [27].

Для підвищення точності діагностичної оцінки малюнків проєктивних проб психологам слід дотримуватися таких принципів інтерпретації малюнка:

- 1) врахування вікових нормативів розвитку графічної діяльності дитини та закономірностей формування малюнка;
- 2) оцінка малюнка з огляду не лише на рівень розвитку, а й на специфічні ознаки;
- 3) аналіз малюнка як індикатора творчих здібностей, а також можливих функціональних чи органічних порушень;
- 4) використання уніфікованого формату паперу та однотипного малювального матеріалу, наприклад олівців середньої м'якості;
- 5) створення малюнка має відбуватися в ігровій атмосфері, особливо для дітей дошкільного віку;
- 6) перевага надається аналізу малюнків, процес створення яких можна безпосередньо спостерігати;
- 7) врахування емоцій дитини під час малювання, словесного супроводу, способу тримання олівця, зміни положення аркуша, заміни матеріалів;
- 8) аналіз відомостей про сформованість схеми та образу власного тіла, що впливають на зображення фігури людини та її графічну реалізацію;
- 9) попередній розгляд особливостей зорового сприйняття дитини;
- 10) малюнок не може бути єдиною основою для проєктивної інтерпретації – результати слід перевіряти за додатковими методиками, співставляти з іншими обстеженнями та спостереженнями, включно із розмовами з батьками та вихователями;
- 11) найбільше помилок у психологічній діагностиці виникає не через недостатність проєктивної інтерпретації, а через її перебільшення [35].

Аналізуючи дитячу проєктивну продукцію, практичні психологи здебільшого орієнтуються на власний досвід, що може призводити до надмірної суб'єктивності у визначенні значущості окремих символів та елементів малюнка. Для мінімізації помилкових інтерпретацій доцільно дотримуватись стандартів проєктивної психодіагностики та доповнювати їх уточненнями, отриманими безпосередньо під час дослідження. У цьому контексті

виправданим є виділення трьох рівнів аналізу рисункових проєктивних методик:

1. На першому рівні проводиться оцінка психологом якості самого малюнка та визначається рівень розвитку сенсомоторної координації. Цей аспект аналізу є актуальним при роботі з дітьми віком 5-7 років, оскільки відображає базові рухові та графічні навички, необхідні для виконання завдання.

2. Другий рівень аналізу рисункових проєктивних методик передбачає аналіз стилю, штрихування та просторового розміщення елементів малюнка, враховуючи символіку простору. Саме цей пласт психодіагностичного аналізу дає змогу виявляти індивідуальні паттерни особистості та особливості взаємодії дитини з навколишнім світом. Детальне опрацювання штрихових особливостей, аналіз дефектів та акцентів у зображенні дають змогу отримати додаткову інформацію про психологічний стан та особистісні риси дитини.

3. Третій рівень аналізу рисункових проєктивних методик включає вивчення змістової символіки малюнка, що здійснюється лише у протоколах обстежуваних. Цей рівень аналізу рисункових проєктивних методик дає змогу інтерпретувати проблемні змісти, що відображають чинники дисгармонійного розвитку, і виявляти джерела можливих внутрішніх конфліктів [42].

При організації психодіагностичного обстеження доцільно враховувати рекомендації О. Бабчук [2], що включають:

- утримання єдиної просторової позиції психолога та дитини («очі в очі») для створення рівноправного контакту, що забезпечує відсутність домінування дорослого; для цього у дитячому просторі використовуються дитячі столи, стільці та інші адаптовані предмети;

- надання дитині первинного вибору виду діяльності (гра, малюнок, спілкування тощо) для забезпечення свободи дій;

- чергування різних видів діяльності (спілкування – конструювання – рух – малювання) для формування комплексного психодіагностичного підходу;

- регламентація часу обстеження, що зазвичай складає 30–60 хвилин, з яких половина відводиться на вільну активність дитини, а половина – на

виконання тестових завдань; приклад розподілу: спільна гра – 5–10 хв., перший тест – 5–10 хв., читання казки – 5–10 хв., другий тест – 5–10 хв., спів пісень за бажанням дитини – 5–10 хв., третій тест – 5–10 хв., завершальна подяка;

– регулювання інтелектуального навантаження шляхом обмеження кількості інтелектуальних тестів (не більше трьох) з чергуванням вербального та невербального стимульного матеріалу;

– регулювання емоційного навантаження через обмеження кількості проєктивних завдань (не більше трьох), із чергуванням асоціативних та експресивних реакцій;

– дублювання методик для підтвердження результатів психодіагностики через різні інструменти (спостереження, бесіда тощо);

– варіативність процедури через недирективні інструкції та зміну структурних етапів, що особливо важливо для дітей із труднощами адаптації, страхами, високою тривожністю чи замкнутістю [2].

Крім того, під час роботи з малюнками дітей дошкільного віку психологу не рекомендується:

– тиснути на дитину та проводити дослідження без її добровільної згоди;

– поспішати та підказувати під час виконання завдань;

– демонструвати власне незадоволення результатами;

– підкреслювати, що дитина перевіряється або екзаменується, що викликає напруженість і впливає на об'єктивність даних;

– акцентувати негативні результати та обговорювати їх із батьками у присутності дитини [9].

У процесі психодіагностики дітей дошкільного віку доцільно враховувати відомі принципи застосування дитячого малюнка, сформульовані психологами Л. Шванцером та Й. Шванцером.

1. Практичний психолог повинен вміти класифікувати малюнок з позиції змістових характеристик особистості дитини, визначати рівень її розвитку (загальні здібності), відхилення розвитку (органічні та функціональні аномалії), а також виділяти незвичайні ознаки, що характеризують креативність.

Водночас слід враховувати, що із збільшенням віку дітей малюнок стає менш надійним показником інтелектуального розвитку.

2. Для дошкільників малювання є передусім ігровою діяльністю, тому процес діагностики необхідно організовувати як ігрову діяльність, що забезпечує природність і зниження тривожності.

3. Під час серії діагностичних обстежень психологу слід використовувати стандартизоване методичне забезпечення: однаковий формат паперу з певною зернистістю, олівці фіксованої твердості і кольорів, фарби однакових відтінків.

4. Необхідно фіксувати всі обставини проведення дослідження: дату та час обстеження, освітлення, рівень адаптації дитини до ситуації, вербальний супровід малювання, спосіб тримання олівця, повертання аркуша, а також загальне бачення завдання і поведінкові особливості.

5. Під час індивідуальної психодіагностики пріоритет слід надавати тим малюнкам, за виникненням яких була можливість спостерігати дитину в реальному процесі виконання [25].

У науковій літературі виділяють додаткові правила, які мають враховувати психологи при використанні малюнкових методик:

1. Уважно дотримуватися інструкції, наданої у кожній методиці, оскільки її порушення може змінити сенс завдання і, як наслідок, результати обстеження.

2. Кожна методика розрахована на конкретну вікову групу, тому необхідно стежити за відповідністю віку досліджуваної дитини і віку, на який розроблено методику. У випадках, коли методику можна застосовувати в різних вікових групах, слід враховувати особливості інструкції та способу подання матеріалу.

3. Отримані результати можуть варіюватися залежно від віку дитини; їх інтерпретація повинна здійснюватися із порівнянням з нормативними показниками для відповідної вікової групи.

4. Дані однієї методики не є достатньою підставою для висновків про відсталість або обдарованість дитини. Такі висновки можуть бути зроблені лише за умови підтвердження тенденції всіма або більшістю застосованих методик.

5.Багато методик передбачають використання стимульного матеріалу (картки, картинки, тексти та ін.), дотримання правил його пред'явлення є обов'язковим, оскільки будь-яка зміна матеріалу впливає на результати.

6.Існують проєктивні методики із суб'єктивною інтерпретацією результатів, що потребують якісного аналізу. Хоч їх застосування складніше, вони дають цінні дані про психічний стан дитини; при роботі з ними необхідно порівнювати отримані результати з іншими тестами.

7.Необхідно уникати тиску на дитину, тобто працювати тільки за її добровільної згоди. Відмова дитини від участі може спотворити результати. Також не слід підкреслювати оцінювальний характер процедури; обстеження можна інтегрувати у спільну або ігрову діяльність за умови, що дитина здатна сконцентруватися і виконати завдання до кінця [20; 28; 37].

Вважаємо, що застосування запропонованих рекомендацій забезпечить підвищення точності та об'єктивності психодіагностики, сприятиме адекватній інтерпретації дитячих малюнків фахівцем-психологом і вдосконаленню процесу діагностичного оцінювання особистісного розвитку дошкільників.

Висновки до розділу 2

1. Добір інструментарію засвідчив доцільність використання малюнкових методик як ефективного засобу дослідження емоційної сфери, самооцінки та міжособистісних взаємин дітей дошкільного віку. Використані проєктивні завдання дають змогу виявити особливості емоційного стану, рівень тривожності, характер соціальних зв'язків та уявлення дитини про себе і значущих інших. Запропоновані інтерпретація й аналіз малюнків забезпечує комплексне розуміння індивідуальних особливостей розвитку дитини-дошкільника та підвищує достовірність діагностичних висновків.

2. Результати емпіричного дослідження засвідчили, що малюнки дітей відображають індивідуальні особливості їх психоемоційного благополуччя, самооцінки та характеру взаємин із близьким оточенням. Виявлено варіативність проявів тривожності, емоційної напруженості та потреби у підтримці, що свідчить про різний рівень адаптації дітей до соціального

середовища. Аналіз змістових і графічних характеристик малюнків дав змогу визначити тенденції особистісного розвитку та окреслити групу дітей-дошкільників, які потребують додаткової уваги фахівців-психологів.

3. Розроблені рекомендації спрямовані на підвищення ефективності використання малюнка як діагностичного інструмента шляхом урахування вікових норм розвитку, індивідуального досвіду дитини та контексту її життєдіяльності. Практичним психологам запропоновано поєднувати аналіз малюнків із спостереженням, бесідою та інформацією від батьків і педагогів для забезпечення комплексності оцінювання дитини. Використання доброзичливої атмосфери, ігрової мотивації та ненав'язливих інструкцій сприяє щирості дитячого самовираження та підвищує достовірність діагностичних результатів.

ВИСНОВКИ

Узагальнення теоретичних та емпіричних результатів дослідження малюнка як засобу психологічної діагностики дітей старшого дошкільного віку дало змогу сформулювати такі висновки.

1. Аналіз наукових підходів до використання малюнка як засобу психологічної діагностики дитини засвідчив, що в сучасній психології малюнок розглядається як важливий проєктивний інструмент дослідження внутрішнього світу дитини, її психоемоційних переживань, міжособистісних стосунків та особливостей особистісного розвитку. У зарубіжній психології значний внесок у розробку проєктивних методик малюнка здійснили К. Маховер, Ф. Гуденаф, Д. Харріс, Р. Бернс, С. Кауфман, які обґрунтували можливості аналізу графічної продукції дитини для виявлення особливостей її емоційного стану, самооцінки та соціальної адаптації. Українські та вітчизняні дослідники розглядали дитячий малюнок не тільки як художню діяльність, а як специфічний спосіб символічного відображення дитиною власного досвіду, що дозволяє виявити особливості її психічного розвитку. У наукових працях підкреслюється, що малюнок виступає своєрідним каналом невербальної комунікації, через який

дитина передає власні переживання, уявлення про соціальне оточення та ставлення до значущих людей.

2. Вивчення особливостей психологічної діагностики дітей дошкільного віку засобами малюнка показало, що цей віковий період характеризується активним розвитком уяви, символічного мислення та образного відображення дійсності, що робить малюнок особливо інформативним засобом психологічного дослідження. Діти старшого дошкільного віку вже здатні передавати у малюнках не лише предметні зображення, а й власні переживання, ставлення до людей та подій, що дозволяє психологу здійснювати аналіз емоційних та міжособистісних аспектів їх розвитку. Водночас інтерпретація дитячих малюнків потребує врахування вікових особливостей розвитку графічної діяльності, індивідуальних художніх можливостей дитини, її досвіду спілкування та умов сімейного виховання. Важливим є дотримання комплексного підходу до психологічної діагностики, який передбачає поєднання проєктивних методик із іншими психодіагностичними методами. Доведено, що малюнок може бути ефективним інструментом психологічного дослідження, що дасть змогу виявити емоційні переживання, особливості самооцінки, характер сімейних взаємин та рівень соціально-психологічної адаптації дитини.

3. Проведене емпіричне дослідження особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку із використанням проєктивних малюнкових методик дало змогу виявити характерні тенденції у структурі їх емоційно-особистісної сфери та психологічного самопочуття у сімейному довіллі. Зокрема, результати методики «Кінетичний малюнок сім'ї» засвідчили, що 52% проаналізованих елементів дитячих малюнків містять індикатори підвищеної тривожності, конфліктності, ворожості та переживання почуття неповноцінності, що може свідчити про наявність у частини дітей внутрішньої емоційної напруженості, переживання психологічної дистанції у взаєминах із членами родини або труднощів у сприйнятті сімейної ситуації як безпечної та підтримувальної. Дані, отримані за методикою «Неіснуюча тварина», доповнили результати, виявивши, що 22% дітей характеризуються високим

рівнем агресії, 51% – середнім і 27% – низьким, що свідчить про домінування помірного рівня агресивних тенденцій, притаманних віковим особливостям емоційного розвитку дошкільників, однак у частини дітей ці прояви можуть виступати реакцією на напружені переживання або особливості соціального оточення. Водночас показники тривожності за цією ж методикою засвідчили понижений рівень у 36% дітей, середній – у 46% та підвищений – у 18%, що вказує на переважання середнього рівня емоційної напруженості, хоча майже п'ята частина досліджуваних демонструє ознаки підвищеної тривожності. Результати методики «Який Я?» Г. Осипової дали змогу оцінити особливості самооцінки дітей: дуже високий рівень самооцінки виявлено у 14% дітей, високий – у 26%, середній – у 32%, низький – у 16% і дуже низький – у 12%. Узагальнення результатів усіх застосованих методик дало змогу визначити, що 74% дітей характеризуються гармонійним типом особистісного розвитку, який проявляється у відносній емоційній стабільності, адекватній самооцінці та достатній соціально-психологічній адаптованості, тоді як 26% дітей належать до негармонійного типу особистісного розвитку, для якого характерні прояви тривожності, емоційної напруженості, конфліктних переживань або нестійкої самооцінки. Результати проведеного дослідження підтверджують інформативність проєктивних малюнкових методик у вивченні особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку.

4. На основі результатів дослідження розроблено рекомендації практичним психологам щодо удосконалення діагностики дітей старшого дошкільного віку засобами малюнка. Зокрема, показано, що в роботі з дошкільниками доцільно поєднувати малюнкові проєктивні методики з іншими психодіагностичними процедурами, що дозволяє підвищити об'єктивність отриманих результатів. Важливим є створення доброзичливої та психологічно безпечної атмосфери під час виконання діагностичного завдання, оскільки це сприяє більш вільному самовираженню дитини. Психологу також необхідно враховувати індивідуальні особливості розвитку дитини, її життєвий досвід та соціальне оточення, що дозволяє уникнути спрощеної або однозначної інтерпретації результатів. Доцільним є використання комплексного аналізу

малюнка, який передбачає оцінку як змістових, так і формальних характеристик зображення. У цілому результати дослідження підтверджують ефективність використання малюнка як інструменту психологічної діагностики та підкреслюють його значення для вивчення особистісного розвитку дітей старшого дошкільного віку.

Проведене дослідження підтвердило, що малюнкові проєктивні методики є важливим і ефективним засобом психологічної діагностики, який дозволяє отримати цінну інформацію про емоційний стан, особливості міжособистісних взаємин та особистісний розвиток дітей старшого дошкільного віку, а також сприяє своєчасному виявленню у них можливих психосоціальних труднощів та визначенню напрямів подальшої психологічної допомоги. Перспективами подальшого дослідження може стати апробація запропонованих практичним психологам рекомендацій щодо удосконалення діагностики дітей старшого дошкільного віку засобами малюнка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексєєва Ю.А., Артемчук О. Г., Шишова О. М. Психодіагностика дітей та підлітків : навч.-метод. посіб. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 108 с.
2. Бабчук О. Г. Діагностика психічного розвитку дітей з практикумом : конспект лекцій. Одеса, 2021. 83 с.
3. Белей М.Д., Тодорів Л.Д. Основи діагностичної психології. Івано-Франківськ, 2008. 295с.
4. Бергхауер-Олас Е. Л. Кінетичний малюнок школи як можливий метод аналізу соціальних зв'язків. *Ідеї гуманної педагогіки та сучасна система інклюзивного навчання* :зб. матер. Всеукр. наук.-метод. конф., присвяч. 97-річчю від дня народж. В. Сухомлинського (м. Кіровоград, 29–

- 30.09.2015). URL : <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/219>.
5. Бурлачук Л.Ф. Вступ до проєктивної психології. Київ: Ніка-центр, 1997. 128 с.
 6. Василькевич Я. Проблема ефективності та інтерпретації графічних проєктивних методів сімейної діагностики. URL : <http://ephsheir.phdpu.edu.ua/handle/8989898989/4705>.
 7. Гриньова (Сербіновська) Н. Використання графічних методик в психодіагностиці та психоаналізі. URL : <https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/147/1/Використання%20графічних%20методик%20в%20психодіагностиці%20та%20ортодоксальному%20психоаналізі.pdf>.
 8. Гриньова О.М., Терещенко Л.А. Дитяча психодіагностика: навч.-метод. посіб. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. 227 с.
 9. Доля Н. Діагностика особистісного розвитку дітей дошкільного віку. *Психолог*. 2005. № 16 (160). С. 19-21.
 10. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
 11. Дуткевич Т.В., Савицька О.В. Практична психологія: вступ до спеціальності. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 256 с.
 12. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : метод. реком. / авт.-упоряд.: В. М. Горленко, В. Д. Острова, Н. В. Сосновенко, І. І. Ткачук ; за ред. В. Г. Панка. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 106 с.
 13. Карпенко Н.В. Діагностика психічного розвитку дитини в роботі педагога (вчителя, вихователя): навч. посіб. Київ : Каравела, 2010. 248с.
 14. Кочерга О. Психофізіологія дітей 6 року життя. Київ : Шкільний світ, 2007. 128 с.
 15. Крайнюк В.М. Проєктивний підхід у дослідженні тривожності. *Науковий вісник ВДУ*. 1998. № 4. С. 166-168.

- 16.Крамченкова В. О. Психодіагностика розвитку дошкільників: старший дошкільний вік. Харків: Ранок, 2013. 192 с.
- 17.Кузьменко В. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років : монографія. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2005. 354 с.
- 18.Кулачківська С. Є. Тестування: користь чи шкода? *Дошкільне виховання*. 1998. № 10. С. 18-19.
- 19.Литвиненко І.С., Прасол Д.В. Проективні малюнкові методики: метод. посіб. Миколаїв: Арнекс, 2015. 160 с.
- 20.Мартиненко С.М. Діагностична діяльність майбутнього вчителя : теорія і практика : монографія. Київ : КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2008. 434 с.
- 21.Махній М. Психомалюнкові методики у діагностично-корекційній роботі в системі інклюзивної освіти : інформац.-метод. посіб. Чернігів : Десна Поліграф, 2021. 128 с.
- 22.Мороз Р.А. Проективний малюнок як засіб психодіагностики особистості. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2018. Т. 7, вип. 18.С. 28-36.
- 23.Обухов Я.Л. Діагностика внутрішньосімейних відносин за допомогою проективної методики «Три дерева». *Практична психологія та соціальна робота*. 2018. № 8. С. 17-21.
- 24.Олексюк В. Психомалюнок як засіб дослідження світоглядних уявлень дітей молодшого шкільного віку. *Практична психологія та соціальна робота*. 2017. №8. С. 69-75.
- 25.Павелків Р. В., Цигипало О. П. Психодіагностичний інструментарій в умовах дошкільного закладу : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 296 с.
- 26.Підготовка психолога-практика до використання малюнку в діагностико-корекційному процесі (психодинамічний підхід) : навчальний посібник / уклад. Н. В. Гриньова. Умань : Візаві, 2014. 174 с.
- 27.Поліщук С.А. Методичний довідник з психодіагностики: навч.-метод. посіб. Суми : Університетська книга, 2019. 226 с.

- 28.Прасол Д.В. Психодіагностика та корекція в роботі шкільного психолога: метод.посіб. Миколаїв: Кріт, 2020. 235 с.
- 29.Психічний розвиток дитини-дошкільника: навч. посіб./ С. Кулачківська, С. Ладивір, О. Вовчик-Блакитна, Т. Піроженко. Київ : Світич, 2014. 75 с.
- 30.Психологічна діагностика інтелекту, мислення, креативності дитини / упоряд.: С. Максименко, Л. Кондратенко, О. Главник. Київ : Мікрос-СВС, 2013. 112 с.
- 31.Психолого-педагогічний супровід формування особистості дошкільника : колективна монографія / Т. Кочубей, В. Кузь, Л. Іщенко [та ін.]; за ред. В. Кузя. Умань : Візаві, 2017. 212 с.
- 32.Радчук Г.К. Психодіагностична графічна методика «Дім. Дерево. Людина» : процедура проведення і особливості інтерпретації. Тернопіль, 1996. 23 с.
- 33.Ревуцька І. В. Концептуальний підхід до діагностування психосоматичних проявів у дітей дошкільного віку.*Науковий огляд*. 2018. № 2. С. 200-210.
- 34.Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2005. 360с.
- 35.Сорока О. В. Дитячий малюнок : характеристика, можливості. *Науковий вісник УжНУ*. Серія : Педагогіка. Соціальна робота. 2014. Вип. 30. С. 164-167. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2014_30_61.
- 36.Терлецька Л. Психологія розвитку духовності засобами малюнка.Київ : Главник, 2018. 144 с.
- 37.Теслюк П.В. Полівалентність змісту символіки комплексу психомалюнків. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 6-7. С. 15-18.
- 38.Туриніна О. Л. Практикум з психології: навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. 328 с.
- 39.Худик В.О. Психологічна діагностика дитячого розвитку. Київ: Освіта, 2011. 219 с.
- 40.Чуб Н. В. Довідник для батьків дошкільників. Психологія дитини від А

до Я. Харків: Веста, 2017. 160 с.

- 41.Шумакова Л.П. Групове проєктивне малювання. *Практична психологія та соціальна робота*. 2019. № 1. С. 15-18.
- 42.Яценко Т.С., Чобітько М.Г.,Доцевич Т.І. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика. Черкаси: БРАМА, 2013. 216 с.
- 43.Яценко Т.С. По той бік символіки психомалюнків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2019. № 7. С. 25-26.

ДОДАТКИ

Додаток А

Характеристика опорних елементів при аналізі дитячих малюнків

Опорні елементи	Характеристика
Яке відчуття передає малюнок?	Малюнок завжди передає певний настрій. Дуже важливо вловити саме перше, спонтанне враження і, якщо це можливо, постаратися виразити його одним словом, наприклад, «щастя», «сум», «страх» тощо. Можна також запитати дитину, що вона відчувала, малюючи картинку, або що вона відчуває, дивлячись на малюнок

Бар'єри	Зверніть увагу на те, де на малюнку є бар'єри, це може бути людина, рослина, дерево або якийсь неживий об'єкт, наприклад стіна, машина, стілець або двері. Вони допоможуть виявити усвідомлювані або несвідомі перешкоди, які існують між зображеннями на малюнку
«Чого не вистачає»	Відсутні елементи або пропущені об'єкти можуть мати важливе значення для дитини. Ці елементи як правило, символізують або вказують на те, чого їй бракує у житті
«Що розташовано в центрі»	Те, що намальовано в центрі, часто вказує на суть проблеми або те, що для дитини є важливим
Розмір	Важливе значення мають розміри і пропорції зображених предметів і людей. Як правило, перебільшені фігури покликані підсилити, а надмірно маленькі – принизити
Спотворення форми	Доволі часто якась частина фігури або предмета буває зображена зі спотворенням пропорцій. Це може символізувати проблемну область
Об'єкти, що повторюються	На малюнках предмети можуть часто повторюватися. У багатьох випадках це має важливе значення, оскільки може мати відношення до одиниць відліку часу чи подій, що мають значення в минулому, сьогоденні або майбутньому
Перспектива	Зверніть увагу на те, в якій перспективі виконаний малюнок. Поєднання декількох видів перспектив на одному малюнку може мати відношення до наявності суперечностей у житті автора
Розміщення біля краю аркуша	Деякі малюнки зображують фігури або об'єкти, розміщені уздовж аркуша так, що вони начебто виходять за межі паперу і намальовані лише частково. Край листа можна розцінювати як свого роду кордон. Це метод, що дає можливість одночасно і бути присутнім, і в той же час, перебувати осторонь світу і соціальної орієнтації. При цьому необхідно спиратися на систему малюнків.
Інкапсуляція	Створення оболонки навколо персонажів малюнка передбачає відгородження, необхідність зобразити навколо них якісь межі, щоб відокремитися від оточуючих. Оскільки дитина створює навколо себе захисну оболонку, постає питання, чого вона боїться, для чого їй потрібна ця оболонка, або які зовнішні події формують цю оболонку
Продовження руки	Продовженням руки є пристрій, намальований у руці персонажа. Цим доповненням може бути ложка, палиця – будь-який предмет, що дає людині більшу владу над дійсністю. Продовження руки означає, що дитина або вважає, що вона має цю владу, або бажає її отримати
Зворотний бік малюнка	Коли для малювання використовується оборотна сторона паперу, слід визначити, хто або що зображено на звороті, оскільки це може бути симптомом конфлікту. Слід з'ясувати, чому персонаж або об'єкт не може бути намальований на лицьовій стороні, як весь малюнок
Підкреслення	Підкреслення фігури на малюнку може означати нестійке, невпевнене становище дитини в житті
Стирання	Стирання часто вказують на наявність конфлікту, а намальований заново об'єкт символізує щось із реального життя. Якщо стерте гумкою було намальовано заново в покращеному вигляді, то, швидше за все, поліпшення дійсно має місце і в житті. І навпаки, якщо після стирання нова версія малюнка вийшла гірше, то і в житті проблеми могли бути невирішеними
Підписи на малюнках	Написані на малюнку слова потребують особливої уваги. Слова покликані внести ясність і зменшити можливість неправильної інтерпретації малюнка

Лінія вздовж верхньої частини аркуша	Горизонтальна лінія у верхній частині аркуша, що зображає небо, може позначати щось, що психологічно тяжіє над дитиною
Прозорість	Прозорість дає змогу дивитися крізь якусь перепону і бачити те, що знаходиться всередині, наприклад, крізь прозору стіну, за якою можна побачити стіл, лампу, стільці. Це нормально для дитячих малюнків
Колір	Вибір певного кольору на малюнку може означати наявність рівноваги у житті дитини. Колір вказує на важливість тих чи інших психологічних та фізичних явищ.

Додаток Б

**Симптомокомплекси методики
«Кінетичний малюнок сім'ї»**

Симптомо-комплекс	№	Симптом	Бали
Сприятлива сімейна ситуація	1	Спільна діяльність усіх членів сім'ї	0, 2
	2	Переважання людей на малюнку	0, 1
	3	Зображення всіх членів сім'ї	0, 2
	4	Відсутність ізольованих членів сім'ї	0, 2
	5	Відсутність заштриховування	0, 1
	6	Гарна якість ліній	0, 1
	7	Відсутність показників ворожості	0, 2
	8	Адекватний розподіл людей на аркуші	0, 1
	9	Інші можливі ознаки	

Тривожність	1	Штрихування	0, 1, 2, 3
	2	Лінія основи – підлога	0, 1
	3	Лінія над малюнком	0, 1
	4	Лінія із сильним натиском	0, 1
	5	Витирання	0, 1, 2
	6	Перебільшена увага до деталей	0, 1
	7	Переважання речей	0, 1
	8	Подвійні або перервані лінії	0, 1
	9	Підкреслення окремих деталей	0, 1
	10	Інші можливі ознаки	
Конфліктність у сім'ї	1	Бар'єри між фігурами	0, 2
	2	Витирання окремих фігур	0, 1, 2
	3	Відсутність основних частин тіла у деяких фігур	0, 2
	4	Виділення окремих фігур	0, 2
	5	Ізоляція окремих фігур	0, 2
	6	Неадекватний розмір окремих фігур	0, 2
	7	Невідповідність вербального опису та малюнка	0, 1
	8	Переважання речей на малюнку	0, 1
	9	Відсутність на малюнку деяких членів сім'ї	0, 2
	10	Член сім'ї, який стоїть спиною	0, 1
	11	Інші можливі ознаки	
Почуття неповноцінності	1	Автор малюнка непропорційно маленький	0, 2
	2	Розміщення фігур у нижній частині аркуша	0, 2
	3	Лінія слабка, переривчаста	0, 1
	4	Ізоляція автора від інших	0, 2
	5	Маленькі фігури	0, 1
	6	Нерухома в порівнянні з іншими фігура автора	0, 1
	7	Відсутність автора	0, 2
	8	Автор стоїть спиною	0, 1
	9	Інші можливі ознаки	
Ворожість усій сімейній ситуації	1	Одна з фігур на іншому аркуші або на звороті аркуша	0, 2
	2	Агресивна позиція фігури	0, 1
	3	Закреслена фігура	0, 2
	4	Деформована фігура	0, 2
	5	Зворотний профіль	0, 1
	6	Руки розкинуті в боки	0, 1
	7	Пальці довгі, підкреслені	0, 1
	8	Інші можливі ознаки	